



30-6-2023

# Nataliteit als kracht bij empowerment als zingeving

Masterthesis Humanistiek



Flori Bets

Begeleider: Joanna Wojtkowiak

Meelezer: Fernando Suárez-Müller

Examinator: Wander van der Vaart

M3-MT

Studentnummer: 1022172

Universitair docent Psychologische en  
levensbeschouwelijke aspecten van  
existentiële begeleiding

Assistant Professor for Ethics &  
Sustainability

Universitair hoofddocent  
wetenschapstheorie, methodologie en  
onderzoeksleer

Woordenaantal: 20207N

MEN, THOUGH THEY MUST DIE,  
ARE NOT BORN IN ORDER TO DIE  
BUT IN ORDER TO BEGIN.

Hannah Arendt, *The Human Condition*, 1958, p. 246.

## Inhoud

Voorwoord .....	4
Samenvatting .....	5
1 Inleiding .....	6
1.1 Doelstelling .....	10
1.2 Onderzoeksvragen .....	11
1.3 Terminologie .....	11
1.4 Relevantie .....	12
1.4.1 Wetenschappelijke relevantie .....	12
1.4.2 Maatschappelijke relevantie .....	12
1.4.3 Humanistische relevantie .....	12
1.5 Onderzoeksopzet .....	13
2 Nataliteit .....	15
2.1 Hannah Arendt en de Vita Activa .....	16
2.1.1 Arbeiden ( <i>labor</i> ) .....	16
2.1.2 Werken ( <i>work</i> ) .....	17
2.1.3 Handelen ( <i>action</i> ) .....	17
2.2 De aanvullende ideeën van Christina Schües .....	22
2.3 Het voorbeeld .....	23
2.4 Conclusie .....	24
3 Humanistische geestelijke verzorging, zingeving en empowerment .....	26
3.1 Humanistische geestelijke verzorging .....	27
3.1.1 Doelen binnen de geestelijke verzorging in de vakliteratuur .....	27
3.1.2 Humanistische geestelijke verzorging .....	31
3.1.3 Het eigene van humanistische geestelijke verzorging .....	35
3.2 Zingeving .....	36
3.2.1 De morele ruimte van Taylor .....	37
3.2.2 Het zingevingsmodel van Park .....	38
3.2.3 Taylor, Park en zingeving .....	40
3.3 Empowerment .....	41
3.4 Conclusie .....	45
4 Nataliteit als perspectief binnen het humanisme en humanistische geestelijke verzorging .....	47
4.1 Nataliteit als perspectief .....	47
4.2 Het nataliteitsperspectief binnen de humanistische geestelijke verzorging .....	50
4.2 Conclusie .....	55
4.3 Voorbeeld .....	55

5 Discussie en conclusie.....	57
5.1 Discussie.....	57
5.2 Conclusie.....	57
Literatuur.....	59

## Voorwoord

Tijdens mijn stage voerde ik veel gesprekken met patiënten in het Tergooi MC. Nog steeds denk ik met veel plezier en dankbaarheid terug aan deze mensen die hun hart durfden te openen en die mij hebben geïnspireerd tot het schrijven van deze thesis . Ik had kunnen schrijven over het levensverhaal, over acceptatie, belangrijke thema's, maar waar ik mensen echt om kon bewonderen was wanneer zij het onverwachte deden, zichzelf vernieuwden ondanks de zware tijd die zij meemaakten. Het riep ook de vraag op wat een humanistisch geestelijk verzorger hieraan kan bijdragen. En zo ontstond het idee een thesis te schrijven over nataliteit, die nu, beste lezer, op uw scherm staat. Ik hoop dat u het met plezier zult lezen.

Vanzelfsprekend wil ik iedereen bedanken voor de support tijdens het schrijven van deze thesis , Joanna voor haar enthousiasme, haar feedback en haar vertrouwen, Fernando voor het meelesen en de feedback op het onderzoekvoorstel, iedereen die heeft meegelezen. Mijn familie en vrienden wil ik bedanken voor hun steun de afgelopen gelopen jaren wanneer ze me soms minder vaak zagen dan we zouden willen in tijden van deadlines. Mijn studiematjes wil ik bedanken, we hadden elkaar wel nodig de afgelopen jaren, studeren kan over een hobbelig pad gaan.

Voor mij is het nu klaar, ik zal het gaan missen, al die interessante colleges, nieuwe kennis en leuke uvh'ers, maar ik neem veel mee!

## Samenvatting

In deze thesis wordt onderzocht wat nataliteit kan bijdragen aan empowerment als onderdeel van zingeving en zingevingsvragen binnen de begeleidingspraktijk van humanistisch geestelijk verzorgers. Zingeving werd hierbij gezien als oriëntatieproces binnen zingevingskaders, er is gekeken vanuit twee benaderingen, het oriëntatiesysteem van de psycholoog Park, *global meaning* genaamd, en naar de meer existentiële morele ruimte van de filosoof Taylor. Tijdens een (her)oriëntatie binnen deze zingevingskaders gaan mensen op zoek naar, om met Taylor te spreken, *'visions of the good'*.

Ook empowerment wordt gezien als een oriëntatieproces waarvan existentiële vragen uit kunnen maken. Empowerment kan daarom gezien worden als zingeving. Het doel van empowerment is het verkrijgen van agency. Daarbij hoort ook het verwerven van middelen en vaardigheden. Bij de empowermentsbenadering wordt veel aandacht besteed aan machtsverhoudingen op verschillende niveaus en het veranderen daarvan.

Om de vraag te kunnen beantwoorden wat nataliteit aan empowerment kan bijdragen is onderzocht welke plaats nataliteit inneemt binnen de *vita activa* van Arendt. Arendt benoemt nataliteit als een tweede geboorte, de mogelijkheid opnieuw te beginnen en het onverwachte te doen. Dit kan door te handelen en spreken, activiteiten die plaatsvinden tussen mensen. Schües benadrukt dat de (relationele) context waarin mensen leven van invloed is op de mogelijkheid 'opnieuw te beginnen', in deze context spelen net als bij empowerment machtsverhoudingen een rol.

Er is onderzocht wat het 'eigene' is van humanistisch geestelijke verzorging, het accent blijkt te liggen op ontplooiën en floreren, waarbij een link wordt verondersteld met spirituele groei. Binnen de praktijk van de humanistisch geestelijke verzorging kan nataliteit gezien worden als kracht om veranderingen te kunnen bewerkstelligen en het onverwachte te kunnen doen.

## 1 Inleiding

Tijdens mijn stage als humanistisch geestelijk verzorger in opleiding in een ziekenhuis voltrok zich soms voor mijn ogen een verandering bij mensen. Dit gebeurde bij het aanvaarden van verdriet, het krijgen van hoop en het oriënteren op verandering. Tijdens de gesprekken over zingeving bleek dan dat de manier waarop deze mensen leefden of in bepaalde situaties wel of niet handelden, schuurde met hun idee van het goede. Soms tot hun eigen verbazing waren zij in staat te veranderen en te bedenken hoe deze verandering vorm te geven.

*De vrouw die onafhankelijk van haar kind werd.*

*Deze vrouw was rond de zeventig en onlangs weduwe geworden. Tijdens haar huwelijk deed haar echtgenoot de financiële zaken. Nadat hij was overleden nam één van haar kinderen dat als vanzelfsprekend over. Tijdens de gesprekken die wij voerden, ontdekte zij dat dit botste met waarden die zij belangrijk vond. Zelfstandigheid, onafhankelijkheid, niet een ander belasten wanneer dat niet nodig is. De volgende stap was te bedenken hoe zij naar deze waarden, naar 'het goede', zou kunnen leven. Mijn rol was haar 'te helpen denken'. Zij besloot haar kind te vragen om een overdracht met uitleg. Een paar maanden later was zij weer in het ziekenhuis. De verandering die zij wilde, had plaatsgevonden. Zij deed haar eigen financiën en had zelfs uitgezocht hoe bepaalde zaken verbeterd konden worden. De verandering had ook een positieve invloed op de relatie met haar kind, doordat zij zich niet afhankelijk meer voelde en het niet meer voelde alsof zij haar kind onnodig belastte. Zij had dit oriëntatieproces 'op het goede' en de verandering als positief ervaren en was begonnen aan een volgend proces, 'opkomen voor zichzelf'.*

Zingeving is een proces dat het zoeken naar 'het goede' omvat. Zowel binnen de filosofie als binnen de psychologie bestaat het idee dat de zingeving centraal staat in het menselijk leven (Schuhmann & Van der Geugten, 2017, p. 525). Vanuit een filosofische benadering kan bijvoorbeeld gebruik worden gemaakt van 'the visions of the good', ideeën over het goede van Taylor (2011). Op deze 'visions of the good' kan men zich oriënteren in de 'morele ruimte', de ruimte waar plaats is om je te oriënteren op goed en kwaad, op wat de moeite waard is om te doen en op wat zinvol en belangrijk voor je is (Taylor, 1989, p. 28). Taylor stelt dat we *visions of the good* moeten kunnen integreren in ons eigen leven (Schuhmann & Van der Geugten, 2017, p. 4; Taylor, 2011). Daarom moeten zij geloofwaardig zijn, dat wil zeggen haalbaar. *Visions of the good* kunnen doorgegeven zijn

vanuit een traditie of individueel zijn. Zij verschillen en zijn veranderlijk. Dit correspondeert met de eerste centrale gedachte van het humanisme dat ieder levensbeschouwelijke positie context gebonden mensenwerk is (Derkx, 2010, p. 40). De oriëntatie op ‘*visions of the good*’ kan tot gevolg hebben dat iemand verandert, het onverwachte doet, opnieuw begint. Het filosofisch concept dat deze mogelijkheid beschrijft, wordt nataliteit genoemd, zoals geformuleerd door Arendt (1958) in *The Human Condition*. Nataliteit verwijst naar de mens die ter wereld komt waardoor iets nieuws in de wereld verschijnt. Ieder mens is verschillend uniek en zodoende staat ieder mensenleven voor een nieuw begin. Arendt (2023) schrijft dat ‘(...) niemand ooit gelijk is aan iemand anders die ooit heeft geleefd, leeft of zal leven’ (p. 16). Het nieuwe van ter wereld komen zal na de fysieke geboorte zich herhalen in filosofische zin, een mens zal altijd iets nieuws kunnen beginnen.

In *The Human Condition* (1958) omschrijft Arendt drie fundamenteel menselijke activiteiten die zij samen benoemt met de term *vita activa*: arbeiden, werken en handelen (Arendt, 2023, p. 15). Arbeiden (*labor*) betreft het in leven blijven en reproductie, en gaat om de zorg voor het lichaam. Werken (*work*) correspondeert met het niet-natuurlijke aspect van het menselijk bestaan. Het gaat over onze kunstmatig gecreëerde wereld, zoals de producten die we maken. Handelen (*action*) is de enige activiteit die zich rechtstreeks tussen mensen voltrekt. Daarom correspondeert deze activiteit met de menselijke conditie van de pluraliteit. Pluraliteit houdt in dat ieder mens uniek is, uniek maar daarbij wel gelijk aan anderen (Arendt, 2023, p. 163). Deze pluraliteit is de conditie van politiek leven, waarbij de mens leeft als ‘een zich van anderen onderscheidend en uniek wezen onder gelijken’ (Arendt, 2023, p. 163). Naast pluraliteit is vrijheid de tweede belangrijke conditie van handelen. Vrijheid als het vermogen om te beginnen, iets nieuws te beginnen, om het onverwachte te doen. Hierdoor is het eveneens de vrijheid ons te onderscheiden van anderen. Daarom is handelen volgens Arendt als realisatie van vrijheid geworteld in nataliteit, omdat iedere geboorte een nieuw begin en de introductie van opnieuw beginnen in de wereld vertegenwoordigt (d’Entrèves, 2019). Schutters en Peeters (2019) stellen dat zich hier een hiërarchie manifesteert waarbij handelen bovenaan staat, omdat we door te handelen onszelf onderscheiden van anderen en we ‘iemand’ worden (p. 19). Wanneer we kijken naar de vrouw uit het voorbeeld zien we dat zich eerst heroriënteerde op het goede en vervolgens de stap nam, zij was ‘iemand’ geworden, namelijk een vrouw die haar eigen financiën regelt, overeenkomstig haar idee van het goede, en daarbij een gelijkwaardige relatie met haar kind heeft.

De Duitse filosofe Schües heeft kanttekeningen bij de theorie van Arendt. Schües (2002, 2017) stelt dat Arendt (1958) te weinig oog heeft gehad voor de mens als relationeel



wezen, dat bij de geboorte al afhankelijk is van anderen, waarbij Schües Cavarero volgt (p. 10). Dit aanvullende perspectief van Schües heeft gevolgen voor het filosofisch concept van nataliteit op relationeel gebied en op het gebied van handelen. In dit onderzoek wil ik de aanvullingen van Schües (2002, 2017) verbinden aan het concept nataliteit van Arendt (1958) in relatie tot zingeving bij empowerment binnen geestelijke verzorging, om te onderzoeken wat dit praktisch gezien kan betekenen.

Zoals beschreven wordt niet alleen binnen de filosofie, maar ook binnen de psychologie zingeving gezien als centraal aspect in het menselijk bestaan. Binnen de psychologie houden onder andere de positieve, de culturele en de gezondheidspsychologie zich bezig met zingeving (Park, 2010, p. 257). Ook Park (2010) benadert zingeving als oriëntatie, evenals Taylor (2011). Park (2010) onderscheidt *global meaning* en *situational meaning* (p. 258). *Global meaning* betreft het individuele, culturele, sociale en eventueel religieuze richtinggevende oriëntatiesysteem, het omvat onder andere geloof, doelen, subjectieve gevoelens, de zienswijze over rechtvaardigheid (Park, 2010, p. 258). *Situational meaning* bestaat in de context van een specifieke gebeurtenis (Park, 2010, p. 258). Deze oriëntatie kan een proces op gang brengen waarbij mensen meer controle over hun leven kunnen krijgen, een proactieve houding tegenover het leven kunnen aannemen en een kritisch begrip hebben van hun sociaal-politieke omgeving, dit proces wordt aangeduid met empowerment (Christens, 2012, p. 114; Zimmerman, 1995, p. 581).

In haar proefschrift beschrijft Jacobs (2001) empowerment als een gelaagd proces (p. 60-61). Autonomie is één van de kernwaarden binnen het humanisme (Derckx, 2010). Binnen het autonomie-paradigma beschrijft zij vier dimensies. De eerste is persoonlijk empowerment, waarbij het gaat om onderzoek van het zelf, het gaat onder andere om het onderzoeken van de eigen behoeftes, belangen en overlevingsstrategieën, de ontwikkeling van een gevoel van eigenwaarde en het gestalte geven aan het leven dat iemand wil leiden (Jacobs, 2001, p. 61). De tweede dimensie is interpersoonlijk empowerment waarbij relaties centraal staan (Jacobs, 2001, p. 61). De derde is het collectieve empowerment waarbij groepen mensen veranderingen willen bewerkstelligen (Jacobs, 2001, p. 61). De vierde die Jacobs (2001) noemt is maatschappelijk empowerment waarbij het gaat om ‘het onderzoeken van de regels, wetten, normen, waarden, sancties, taboes, vooroordelen, geboden en verboden die de rechten en vrijheid van groepen mensen ondersteunen of ondermijnen’ (p. 61). Wanneer we teruggaan naar de vrouw uit het voorbeeld valt te zien dat voorafgaand aan de verandering ofwel het nieuwe begin er zowel sprake was van oriëntatie in filosofische als in psychologische ‘empowerende’ zin tijdens onze gesprekken over zingeving. In filosofische zin oriënteerde zij

zich op haar ‘visions of the good’ en op haar waarden. In de psychologische benadering oriënteerde zij zich op verschillende zingevingsbehoeften zoals de behoefte aan eigenwaarde, zeggenschap, zelfwaardering, onafhankelijkheid en gelijkwaardigheid. Daarna volgde de fase waarin zij bedacht hoe zij dit gestalte zou kunnen geven. Deze oriëntatie valt binnen de eerste twee dimensies van empowerment. Het daadwerkelijk gestalte geven, het opnieuw beginnen, het resultaat van het oriëntatieproces kan geduid worden als nataliteit. Empowerment en nataliteit lijken in dit geval onlosmakelijk verbonden te zijn.

Zingeving wordt dus zowel binnen de filosofie als de psychologie gezien als een oriëntatieproces. Begeleidingsgesprekken over zingeving vinden dan ook vaak plaats wanneer mensen desoriëntatie ervaren (Mooren, 2013, Schuhmann & Damen, 2018). Desoriëntatie kan het gevolg zijn van existentiële ervaringen zoals: de zogenaamde breuk- of contrastervaringen; maatschappelijke grenssituaties; ontologische onzekerheid; en morele spanningen (Jacobs, 2020, p. 32). Denk bijvoorbeeld aan verlies van een dierbare, gezondheid of werk. Existentiële ervaringen zijn niet per definitie negatief, bijvoorbeeld de geboorte van een kind en het worden van moeder of vader kan veel vreugde geven. Existentiële vragen die opkomen in tijden van desoriëntatie zijn bijvoorbeeld: ‘Wat is de zin van het leven?’, ‘Waar hoor ik bij?’, ‘Waar verdien ik dit aan?’, ‘Wat moet ik doen?’ (Wierstra et al., 2023, p. 65). Mensen kunnen een gevoel van zinloosheid ervaren, isolatie of bijvoorbeeld een gevoel van hopeloosheid (Wierstra et al., 2023, p. 64). Existentiële processen lopen dan niet vanzelf (Schuhmann & Damen, 2018, p. 78). Begeleidingsgesprekken over zingeving kunnen helpend zijn deze vastgelopen individuele zingevingsprocessen weer goed te laten verlopen. Deze zingevingsprocessen kunnen gekoppeld zijn aan een (traditionele) levensbeschouwing maar dat hoeft niet. In Nederland is sprake van een toenemende secularisering, minder dan de helft van de Nederlanders beschouwt zich als betrokken bij een levensbeschouwelijke groepering ([1 Inleiding \(cbs.nl\)](#))

Begeleidingsgesprekken over zingeving kunnen onder andere binnen instellingen, gevangenissen, ziekenhuizen en bij justitie gevoerd worden met geestelijk verzorgers. Er zijn geestelijk verzorgers van verschillende denominaties<sup>1</sup>. In deze thesis beperk ik mij tot humanistisch geestelijk verzorgers. Humanistisch geestelijk verzorgers werken vanuit een humanistische levensbeschouwing. Een levensbeschouwing is een zingevingskader dat de mens kan helpen een betere, diepere en duurzame aanpassing in het leven te verkrijgen (Derkx, 2010, p. 40; Dewey, 1991, p. 14). Een humanistische levensbeschouwing heeft vier

---

<sup>1</sup> Denominaties verwijzen naar verschillende levensbeschouwingen zoals humanistisch, protestants, boeddhistisch et cetera.

belangrijke kenmerken: (1) het is, als iedere levensbeschouwing, context gebonden mensenwerk; (2) het staat voor menselijke waardigheid, ieder mens treedt de ander als gelijke tegemoet; (3) vrijheid en zelfbestemming; (4) ieder mens is uniek en onvervangbaar (Derkx, 2010). Humanistisch geestelijk verzorgers werken vanuit de waarden die hieruit voortvloeien, zoals gelijkheid, autonomie en uniciteit.

Geestelijk verzorgers begeleiden mensen met zingevingvragen, een humanistisch geestelijk verzorger zal, als andere geestelijk verzorgers, een relatie aangaan vanuit gelijkwaardigheid (Schuhmann & Damen, 2018; Schuhmann & Jacobs, 2019). Dit betekent dat een humanistisch geestelijk verzorger de gesprekspartner aanvaardt in diens anders-zijn (Van s, 1997, p. 171). Dit houdt ook in dat de humanistisch geestelijk verzorger de cliënt niet leidt naar haar eigen idee van het goede, ook al kan zij transcendente visies van het goede vertegenwoordigen (Schuhmann & Damen, 2018, p. 78, p. 81).<sup>2</sup> Deze humanistische manier van werken sluit aan bij de oriëntatieprocessen die mensen kunnen doormaken in het kader van empowerment en nataliteit. Derkx (2011) stelt in zijn beschrijving over het hedendaagse humanisme dat ieder mens de vormgever is van het eigen leven, ‘dat niemand in een betere positie is dan jijzelf om te bepalen hoe jij leven moet’ (p. 82). Dit past zowel bij het concept nataliteit als bij het proces empowerment. Ook het ‘handelen’ (*action*) van Arendt vertoont raakvlakken met de humanistische levensbeschouwing. Zoals aan de ene kant pluraliteit en gelijkheid en aan de andere kant uniciteit en gelijkheid. Zowel Arendt als Derkx beschrijven de mens als verschillend van ieder ander maar wel gelijk. Vrijheid en zelfbestemming raken nataliteit. Het vermogen het eigen pad te kiezen en opnieuw te beginnen.

## 1.1 Doelstelling

Arendt (2023) stelt dat al in de tijd van de oude Grieken contemplatie de hoogste waarde had, hoger dan alle activiteiten (p. 21). Het christendom vervolgens zag contemplatie als een voorproef van het hiernamaals, *vita activa* stond ten dienste van *vita contemplativa*<sup>3</sup>, deze rangschikking is volgens Arendt niet vanzelfsprekend, zij ziet geen van beide als superieur (Arendt, 2023, p. 23). Aangezien geestelijke verzorging zijn oorsprong kent in het christendom is het niet verwonderlijk dat de aandacht bij sterfelijkheid en de dood lag. Nu is dat echter niet meer vanzelfsprekend, er zijn geestelijk verzorgers van verschillende levensbeschouwingen waaronder ook geestelijk verzorgers zonder religie. In deze thesis zal

---

<sup>2</sup> Wanneer ik naar humanistisch geestelijk verzorgers verwijs als vrouwelijk, kan dit ook gelezen worden als mannelijk of non-binair.

<sup>3</sup> Dit betekent dat het actieve leven, wat zich kenmerkt door acties zoals werken en handelen, ten dienste staat van het contemplatieve leven, dat gekenmerkt wordt door reflectie, contemplatie en spirituele groei.

ik mij beperken tot de humanistisch geestelijk verzorgers. Binnen het humanisme is de centrale vraag hoe het leven voor de dood betekenisvol kan zijn (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, p. 3). Wojtkowiak en Schuhmann (2022) stellen dat het daarom belangrijk is binnen de humanistische spiritualiteit niet alleen aandacht te besteden aan sterfelijkheid maar ook aan geboorte en nataliteit (p. 3). Dit kan leiden tot een seculier begrip van horizontale transcendentie dat verbonden is met het idee van relationaliteit (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, p. 3). Deze relationaliteit is ook terug te vinden in de derde dimensie van *vita activa*, handelen (*action*), de enige activiteit die zich afspeelt tussen mensen. Het doel van deze thesis is tweeledig, het eerste is te onderzoeken op welke manier het concept nataliteit kan bijdragen aan humanistische geestelijk verzorging. Nataliteit waarbij niet alleen de geboorte van de mens wordt bedoeld maar ook de mogelijkheid tot opnieuw beginnen. Hierbij zal ik gebruik maken van de filosofie van Arendt en die van Schües. Het tweede is of dit mogelijk is door empowerment tijdens zingevingsgesprekken, gezien de raakvlakken van nataliteit en empowerment.

## 1.2 Onderzoeksvragen

De hoofdvraag van dit onderzoek is: *Hoe kan het concept nataliteit bijdragen aan empowerment als onderdeel van zingeving en zingevingsvragen binnen de begeleidingspraktijk van humanistisch geestelijk verzorgers?*

Deze vraag zal ik beantwoorden door de volgende deelvragen te beantwoorden:

1. *Hoe conceptualiseren Arendt en Schües nataliteit?*
2. *Wat zijn de verschillen en overeenkomsten tussen de ideeën over nataliteit van Arendt en Schües?*
3. *Wat betekent empowerment als zingeving binnen humanistische geestelijke verzorging?*

## 1.3 Terminologie

In deze thesis vormen drie begrippen de kern, nataliteit, zingeving en empowerment. Nataliteit verwijst naar de fysieke geboorte, zoals mortaliteit verwijst naar de dood. De nataliteit waar Arendt over schreef is metaforisch, waarbij de nadruk ligt op geboren worden, op worden (als in *becoming*) en op beginnen (Barrow, 2017). Zingeving duidt op een proces waarbij de mens op zoek gaat naar het 'goede'. Deze oriëntatie vindt plaats in een betekenskader, in deze thesis bespreek ik het kaders van de filosoof Taylor en dat van de psycholoog Park. Zingeving wordt gezien als een proces en een zinvol leven wordt als

zodanig ervaren wanneer het idee van een goed leven overeenkomt met het leven zelf. Als laatste duid ik empowerment, empowerment is proces waarbij mensen, organisaties of gemeenschappen meer controle over hun leven krijgen, een proactieve houding kunnen aannemen, de benodigde vaardigheden ontwikkelen en een kritisch begrip van hun omgeving hebben (Christens, 2012, p. 114; Zimmerman, 1992, 1995, 2000).

## 1.4 Relevantie

### 1.4.1 Wetenschappelijke relevantie

De wetenschappelijke relevantie van dit onderzoek is meervoudig, het is een aanvulling op het onderzoek *'Nativity and Relational Transcendence in Humanist Chaplaincy'* van Wojtkowiak en Schuhmann (2022), beiden universitair docent bij de Universiteit voor Humanistiek. Zij stellen dat nataliteit in relatie tot het humanisme niet uitvoerig is onderzocht en dat er in relatie tot humanistische geestelijke verzorging niet is getheoretiseerd (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022). In hun artikel verbinden zij nataliteit met het relationele perspectief en de ideeën over relationele transcendentie van Butler, daarbij beschrijven zij vijf bouwstenen voor een perspectief vanuit nataliteit binnen humanistische geestelijke verzorging. (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022). In dit onderzoek zal ik het concept nataliteit verbinden met het proces van empowerment binnen de humanistisch geestelijke verzorging. Hiervoor zal onderzoeken waar nataliteit en empowerment elkaar aanvullen en overlappen en waar zij overeenkomen met humanistische principes.

### 1.4.2 Maatschappelijke relevantie

Vanwege toenemende secularisatie in de maatschappij is het belangrijk dat er meer aandacht komt voor humanistische geestelijke verzorging in een seculiere context. De resultaten van deze thesis , over een perspectief vanuit nataliteit zijn informatief voor het werkveld en kunnen worden toegepast in de humanistisch geestelijke verzorging. De inzichten uit dit onderzoek kunnen mogelijk ook gebruikt worden binnen bijvoorbeeld coaching, gesprekstechnieken en de positieve psychologie.

### 1.4.3 Humanistische relevantie

Het humanisme kent drie belangrijke uitgangspunten: '(1) de vrijheid en zelfbestemming van het individu; (2) de sociabiliteit van de mens en zijn gerichtheid op unieke onvervangbare anderen en (3) de gelijkheid van alle mensen (Todorov in Derkx, 2010, p. 43). Deze uitgangspunten passen bij empowering bij humanistische geestelijke verzorging. Deze drie uitgangspunten zijn terug te zien binnen het proces van empowerment en het concept

nataliteit. Empowering zet aan tot autonomie en handelen met als uitgangspunten relationaliteit, gelijkheid en de uniciteit van ieder mens. Nataliteit kan gezien worden als voorwaarde voor de mogelijkheid tot handelen. De humanistische relevantie is meer inzicht in het toepassen van de kracht van nataliteit.

### 1.5 Onderzoeksopzet

Humanistiek is een trans disciplinaire studie. De Universiteit voor Humanistiek formuleert het als volgt: 'Humanistiek is de naam die wij geven aan een multidisciplinaire wetenschappelijke benadering die put uit disciplines als filosofie, sociologie, psychologie en geschiedenis, en geïnspireerd is door het humanisme (Humanisme en Humanistiek - Universiteit voor Humanistiek (uvh.nl), geraadpleegd op 13 maart 2023). Dit onderzoek volgt deze traditie. Om de hoofdvraag te beantwoorden, zal gebruik worden gemaakt van theorieën uit verschillende disciplines in twee verschillende deelonderzoeken. Dit onderzoek is een theoretisch synthetiserend onderzoek waarin ik onderzoek wat het concept nataliteit kan betekenen op het gebied van empowerment als onderdeel van zingeving bij begeleidingsgesprekken door humanistisch geestelijke begeleiding.

In deze thesis wordt in het eerste hoofdstuk onderzocht wat nataliteit betekent binnen de filosofie van Arendt (1958). Daarvoor gebruik ik haar boek *The Human Condition* (1958). Daarna volgen aanvullende ideeën over nataliteit van Schües (1997, 2002, 2017). Het tweede hoofdstuk bevat de volgende elementen: geestelijke verzorging; humanistisch geestelijke verzorging; zingeving; en empowerment. Voor de paragraaf over geestelijke verzorging gebruik ik een onderzoek van Visser et al. (2022) van de Universiteit voor Humanistiek over de doelen van geestelijke verzorging. Voor de paragraaf over humanistisch geestelijke verzorging gebruik ik een onderzoek Schuhmann et al. (2021) van de Universiteit voor Humanistiek over thema's in de humanistische geestelijke verzorging, daarnaast gebruik ik ook oudere teksten zoals die van de grondlegger van de humanistische geestelijke verzorging in Nederland, Van Praag (1978; 1997) en Hoogeveen (1991) die als eerste over de praktijk van de humanistische geestelijke verzorging. Voor de paragraaf over empowerment zijn de belangrijkste teksten die van Zimmerman (1992; 1995; 2000), één van de grondleggers van de empowerment-theorie en professor aan de universiteit van Michigan en die van Jacobs (2001; 2002), hoogleraar humanistisch geestelijke verzorging aan de universiteit voor Humanistiek. In het laatste hoofdstuk over de betekenis van nataliteit bij empowerment als onderdeel van zingeving en zingevingsvragen binnen de begeleidingspraktijk van humanistisch geestelijk

verzorgers, gebruik ik het onderzoek van Wojtkowiak en Schuhmann (2022), beiden universitair docent bij de Universiteit voor Humanistiek over nataliteit, relationele transcendentie en humanistische geestelijke verzorging.

## 2 Nataliteit

### *De man die niet naar huis wilde*

*Tijdens mijn stage was ik gevraagd langs te gaan bij een patiënt, een vijftiger, die zijn problemen wilde bespreken. Hij had lang in het ziekenhuis gelegen en zou een paar dagen later weer naar huis mogen. Op mijn vraag of hij ernaar uitkeek weer naar huis te gaan antwoordde hij: 'Nou nee, eigenlijk niet, niet zoals het nu gaat. Daarom heb ik om dit gesprek gevraagd, ik wil graag advies. Deze man bleek samen met zijn volwassen kinderen te wonen. De familie had zware tijden achter de rug en nu wilde deze vader maar één ding en dat was dat zijn kinderen gelukkig zouden zijn. Dat had ertoe geleid dat alleen hij het huishouden deed en dat hij regelmatig op alle mogelijke tijdstippen onbekenden op de bank of aan de ontbijttafel trof. Hij vond dat er iets aan de situatie moest veranderen. Tijdens ons eerste gesprek vertelde hij hoe alles zo gekomen was. Het was zeker begrijpelijk maar het resultaat was niet helemaal wat hij had gewild. Zijn kinderen vonden het heerlijk, voor hemzelf niet. Ik vroeg hem waarom hij de situatie bleef faciliteren. 'Jij durft', antwoordde hij. De volgende keer dat ik hem sprak, was hij tot de conclusie gekomen dat niet de situatie moest veranderen, maar hijzelf. De gesprekken erna hielp ik hem te bedenken hoe hij zou veranderen, hoe hij in relatie tot zijn kinderen zou veranderen en hoe hij daarover zou communiceren. Hij startte al in het ziekenhuis dit met zijn kinderen te bespreken en het resultaat was dat hij naar een heel ander huis terugging dan dat waar hij vandaan kwam. Een huis waar iedereen volwassen was en zijn deel deed. 'Dankjewel voor het meedenken', zei hij toen we afscheid namen.*

'Het ligt in het wezen van beginnen opgesloten dat een begin wordt gemaakt met iets nieuws dat niet vanzelfsprekend kan worden verwacht van, niet rechtstreeks en onvermijdelijk voortvloeit uit wat er ook aan vooraf mag zijn gegaan' (Arendt, 1958, pp. 177-178; Arendt, 2023, p. 162). Dit betekent wanneer een mens handelt, het onverwachte van hem kan worden verwacht, dat hij kan waarmaken wat in de hoogste mate onwaarschijnlijk is' (Arendt, 1958, pp. 177-178; Arendt, 2023, p. 162). 'Correspondeert het handelen, als een beginnen, met het feit van de van de geboorte, is het de effectuering van de menselijke conditie van de nataliteit, het spreken correspondeert met het feit van het verschillend-zijn en is de effectuering van de menselijke conditie van de pluraliteit; van te leven als een zich van anderen onderscheidend en uniek wezen onder gelijken' (Arendt, 1958, p. 178; Arendt, 2023, p. 163).

In dit hoofdstuk onderzoek ik het concept nataliteit door het te plaatsen in de context van de *vita activa*, zoals beschreven door Hannah Arendt in *The Human Condition* (1958). De



*vita activa* is een beschrijving van ‘wat wij doen’ (Arendt, 1958, p. 5; 2023, p. 14). Ik zal deze bevindingen koppelen aan het voorbeeld van ‘de man die niet naar huis wilde’ om de theorie van Arendt te verduidelijken. Daarnaast zal ik in dit hoofdstuk de aanvullingen van de filosoof Schües op de ideeën van Arendt beschrijven over het concept nataliteit. Daardoor zullen aan het eind van dit hoofdstuk de volgende deelvragen zijn beantwoord: ‘Hoe conceptualiseren Arendt en Schües nataliteit?’ en ‘Wat zijn de verschillen en overeenkomsten tussen de ideeën over nataliteit van Arendt en Schües?’

## 2.1 Hannah Arendt en de Vita Activa

Zoals beschreven in de inleiding, beschrijft Arendt (1958) in *the Human Condition* de *vita activa*, waarin zij drie fundamentele menselijke activiteiten onderscheidt: arbeiden (*labor*), werken (*work*) en handelen (*action*). Deze drie activiteiten zijn verbonden aan verschillende condities<sup>4</sup>: arbeiden is verbonden aan de menselijke conditie van het leven zelf, werken is verbonden aan de menselijke conditie van het-zijn-in-de-wereld (*worldliness*) en handelen is verbonden aan de menselijke conditie van de pluraliteit (Arendt, 1958, p. 7; Arendt, 2023, p. 15). Deze drie activiteiten en de daarmee corresponderende condities ‘hangen ten nauwste samen met de meest algemene conditie van het menselijk bestaan: geboorte en dood, nataliteit en sterfelijkheid’ (Arendt, 2023, p. 16). Nataliteit is echter het meest verbonden met handelen als aspect van de menselijke conditie. ‘Het nieuwe begin, inherent aan iedere geboorte, kan zich aan de wereld slechts kenbaar maken krachtens het vermogen dat de pasgeborene bezit tot een opnieuw beginnen, dat wil zeggen tot handelen’ (Arendt, 2023, p. 16).

### 2.1.1 Arbeiden (*labor*)

Arbeiden is de activiteit die wij delen met andere dieren. De arbeidende mens noemt Arendt *animal laborans* (Arendt 1958). Arbeiden bestaat uit zich herhalende activiteiten die nodig zijn om in leven te blijven en die de mens als soort laten voortbestaan (Arendt, 1958).

Arbeiden is onvermijdelijk, natuurlijk en cyclisch. Arbeiden geeft of geen product, zoals bijvoorbeeld wassen of een product dat snel geconsumeerd wordt, een verbruiksgoed, dat opnieuw geproduceerd moet worden, als in een eeuwigdurende kringloop (De Schutter & Peeters, 2019, p. 28). Arbeiden behelst ook de strijd tegen groei en verval waarmee de natuur de wereld van de mens bedreigt. ‘Er zit een machtiger drang achter dan achter welke activiteit ook, omdat het leven zelf van deze inspanning afhangt’ (Arendt, 2023, p. 82). In het voorbeeld van dit hoofdstuk zien we dat in het gezin van ‘de man die niet naar huis wilde’ de

---

<sup>4</sup> ‘Conditie van’ kan begrepen worden als ‘toestand van’ of als ‘staat van zijn van’.

vader een groot gedeelte van de arbeid voor zijn rekening nam, denk bijvoorbeeld aan eten bereiden en schoonmaken.

### 2.1.2 Werken (*work*)

Arendt (1958) stelt dat de werkende mens, *de homo faber*, zich van de dieren onderscheidt door het gebruik van instrumenten en door het creëren van een kunstmatige wereld, geschikt voor de mens.<sup>5</sup> Een wereld die staat tussen de mens en de natuur (Arendt, 2023, p. 125). Deze door de mens gecreëerde en onderhouden wereld beschermt ons tegen de natuur en biedt stabiliteit en duurzaamheid, daarom wordt werken geassocieerd met nut. Waar de *animal laborans* onderworpen is aan de natuur, is de *homo faber* meester over de natuur (De Schutter & Peeters, 2019, p. 27). Dit laatste omdat de mens zijn wil oplegt aan de natuur, de natuur levert de materie om mee te arbeiden, de materie wordt door de mens getransformeerd en daardoor als het ware vernietigd. Hierdoor wordt de natuur geschonden en is er sprake van een zekere gewelddadigheid (De Schutter & Peeters, 2019, p. 27). Werken is niet cyclisch zoals arbeid, maar lineair.

### 2.1.3 Handelen (*action*)

Handelen is de activiteit die zich tussen mensen afspeelt. Daarmee bedoelt Arendt niet dat bij de activiteiten arbeiden en werken het niet mogelijk is iets samen te kunnen doen, maar dat bij handelen de activiteit zelf een activiteit tussen mensen is.

Handelen, de enige activiteit die zich rechtstreeks, en niet via de dingen of materie, tussen mensen voltrekt, correspondeert met de menselijke conditie van de pluraliteit, met het feit dat op aarde geleefd en de wereld bewoond wordt door mensen, niet door de mens. (Arendt, 2023, p. 15)

‘Pluraliteit is’, stelt Arendt (2023), ‘de conditie van het menselijk handelen omdat wij allen eender, dat wil zeggen menselijk, zijn in die zin, dat niemand ooit gelijk is aan iemand die ooit heeft geleefd, leeft, of zal leven’ (Arendt, 2023, p. 16). Hier zegt zij dat er twee voorwaarden zijn voor deze pluraliteit, de eerste is dat iedereen ‘eender’ dus hetzelfde is, namelijk mens, de tweede voorwaarde is juist erkenning van het feit dat ieder mens uniek is. Mensen kunnen elkaar, door hun gelijkheid (*sameness*), begrijpen, doordat zij mens zijn, door hun uniciteit zijn zij echter niet onderling verwisselbaar (d’Entrèves, 2019). Zonder pluraliteit

---

<sup>5</sup> Hierover hebben wij heden ten dage andere informatie, wij weten nu dat ook andere dieren gebruiksvoorwerpen maken en gebruiken. Zie hiervoor bijvoorbeeld onderzoeken en literatuur van Frans de Waal.

zou handelen dus onmogelijk zijn. De unieke gevarieerdheid openbaart zich door spreken (*speech*) en handelen (Arendt, 1958, p. 167; Arendt, 2023, p. 161).

Naast pluraliteit is er een tweede belangrijke conditie voor handelen, vrijheid. Vrijheid die wortelt in nataliteit. Nataliteit is de voorwaarde opnieuw te kunnen beginnen. Nataliteit betekent voor Arendt (1958, 2023) de vrijheid opnieuw te kunnen beginnen, dat wil zeggen tot handelen (p. 9; p. 16). Zij benoemt dit als een tweede geboorte ‘Met woord en daad treden wij de mensenwereld<sup>6</sup> binnen, en dit binnentreden is als een tweede geboorte, waarmee wij het naakte feit van onze oorspronkelijke fysieke verschijning bevestigen en de consequenties ervan aanvaarden’ (Arendt, 1958, pp. 176-177; Arendt, 2023, pp. 161-162). Mensen zijn krachtens hun geboorte nieuwelingen en nemen daardoor initiatief, zij voelen zij zich geroepen tot handelen, er is echter geen dwang tot handelen, handelen gebeurt in vrijheid.

Handelen en spreken spelen zich af tussen mensen, wat maakt dat er iemand is die ‘doet’ en iemand die ‘ondergaat’ (Arendt, 1959, p. 190; Arendt 2023, p. 175). Degene die ondergaat kan een reactie geven, wat volgens Arendt (1958; 2023) behalve een antwoord ook een nieuwe actie is, die ook weer uitwerking heeft op anderen (p. 190; p. 175). Dit schept een kader waarin ‘iedere reactie een kettingreactie wordt, en ieder proces nieuwe processen op gang brengt’ (Arendt, 1959, p. 190; Arendt 2023, p. 174). Ook de ander is in staat tot het doen van het onverwachte en daardoor zijn consequenties van acties onbegrensd, ook van de schijnbaar onbetekenende kleine daden of een enkel woord (Arendt, 1959, p. 190; Arendt 2023, pp. 174-175).

Handelen en spreken zijn verbonden omdat handelen zonder spreken onbegrijpelijk is of omdat handelen alleen uit spreken bestaat en dus een vorm van handelen is (De Schutter & Peeters, p. 33). In spreken en handelen verschijnen mensen aan elkaar, dat wil zeggen dat zij als subject, Arendt zegt ‘als mens’, verschijnen en niet louter als een fysiek object (Arendt, 1958, p. 176; Arendt, 2023, p. 161). Door te handelen laten we zien wie we zijn, door te spreken laten we anderen onze intenties begrijpen. Het is echter niet zo dat we doelbewust kunnen besluiten wat we wel en niet onthullen (*reveal*) over wie we zijn, volgens Arendt (1958;2023), omdat het ‘wie’ verborgen blijft voor de persoon zelf terwijl het goed waarneembaar is voor anderen (p. 179; p. 164). Zij maakt een vergelijking tussen het ‘wie’ en de *daimons* die de oude Grieken kenden als schaduwen die mensen hun leven lang begeleidden en over hun schouder meekeken, onzichtbaar voor degene die begeleid werd,

---

<sup>6</sup> Met de term ‘de mensenwereld’ verwijst Arendt (1958; 2023) naar leven, eerder in de Human Condition wijst zij erop dat in het Latijn ‘leven’ en ‘zijn onder de mensen’ (*inter homines esse*) als synoniem werden gebruikt, evenals ‘sterven’ en ‘niet meer zijn onder de mensen’ (*inter homines esse desinere*) (pp. 7-8; p. 15).

maar zichtbaar voor anderen (Arendt, 1958, p. 179; Arendt, 2023, p. 164). In het geval van de vader uit het voorbeeld zag ik zijn *daimon*. Ik zag dat hij zelf de ontstane situatie faciliteerde, hij deed alles voor zijn kinderen, ook wat helemaal niet nodig was, en accepteerde alles van hen. Nooit gaf hij aan dat hij het anders zou willen. Hij wilde heel graag dat zijn kinderen nu wel gelukkig zouden zijn. Zelf had hij dat niet gezien. Nadat ik mijn vraag gesteld had waarom hij deze situatie faciliteerde, moest hij eerst nadenken of hij dat inderdaad deed. Dit is een voorbeeld van iemand die zich door te handelen onthult en daarbij iets onthult aan een ander dat hij zelf niet had gezien.

Deze *daimon*, de onmogelijkheid te beslissen wat precies wel en niet te onthullen, maakt dat onthulling aan een ander van het ‘wie’ in woord en daad een risico met zich meebrengt, Arendt stelt dat voor sommige mensen het risico tot onthulling te groot is, zoals voor mensen die hun identiteit moeten bewaren omdat zij bijvoorbeeld een anonieme weldoener zijn of een misdadiger (Arendt, 1958, p. 180; Arendt, 2023, pp. 164-165). Arendt (1958; 2023) schrijft dat de ‘onthullende eigenschap van spreken en handelen’ het duidelijkst aan het licht treedt wanneer mensen tezamen zijn met anderen ‘in zuiver menselijke saamhorigheid’, met mensen die niet voor of tegen hen zijn (p. 180; p. 164). Hiermee lijkt zij te refereren aan een veilige omgeving. Geestelijk verzorgers bieden voor iedereen de gelegenheid zonder risico het ‘wie’ te onthullen. Zij hebben beroepsgeheim en werken bijvoorbeeld ook in gevangenissen. Zij bieden wat Arendt (1958; 2023) het tezamen zijn met anderen ‘in zuiver menselijke saamhorigheid’ noemt, het is zelfs een vereiste (p. 180; p. 164). Tijdens een gesprek bieden zij wat nodig is voor een ‘werkelijk’ gesprek. Buber (2016) benoemt als voorwaarden voor zo’n gesprek dat mensen zich aan elkaar laten zien, zichzelf inbrengen en dat zij de ander aanvaarden in hun zijn. In het gesprek met ‘de man die niet naar huis wilde’ was ik als geestelijk verzorger ‘niet voor of tegen hem’ wat het voor hem makkelijker maakte zich te onthullen door te handelen.

Handelen kent twee intrinsieke beperkingen, bezoeken zegt Arendt (2023), de onvoorspelbaarheid en de onomkeerbaarheid ‘van het door het handelen in gang gezette proces’ (p. 219). Arendt constateert dat mensen dat ook altijd hebben geweten:

Zij hebben geweten dat hij die handelt nooit precies weet wat hij doet, dat hij daarmee altijd ‘de schuld’ op zich laadt van consequenties die hij nooit had bedoeld of zelfs maar had kunnen voorzien, dat hij zijn daad, hoe noodlottig en onverwacht de consequenties ervan ook mogen zijn, nooit ongedaan kan maken, dat het proces dat hij in gang brengt nooit in één enkele daad of gebeurtenis ondubbelzinnig zijn voleinding

en bekroning vindt, en dat het zijn ware betekenis nooit onthult aan de handelende, maar pas aan de terugblik van de geschiedschrijver die zelf niet handelt. (Arendt, 1958, p. 233; 2023, p. 215)

Later in *The Human Condition* expliciteert zij onvoorspelbaarheid nogmaals als ‘de chaotische onzekerheid van de toekomst’ (Arendt 2023, pp. 218-219.) Handelen is onvoorspelbaar omdat het een manifestatie van vrijheid is, het kan daarom niet anders dan onvoorspelbaar zijn. ‘De reden dat wij nooit met zekerheid de uitkomst en het einde van een handeling kunnen voorspellen, is eenvoudig dat er aan het handelen nooit een einde komt. Het proces, ontketend door een enkele daad, kan letterlijk tot het einde van de tijden blijven doorgaan, tot het einde van de mensheid zelf,’ (Arendt, 1958, p. 233; Arendt, 2023, p. 215). Een mooi voorbeeld van de onvoorspelbaarheid van handelen noemt Goorden (2019), zij beschrijft hoe Greta Thunberg op een dag, alleen, met een spandoek voor het Zweedse parlement, aandacht vroeg voor het klimaatprobleem. Hiermee zette zij een ongelooflijke beweging in gang: haar klasgenoten sloten zich aan, toen haar schoolgenoten en vervolgens sloten scholieren wereldwijd zich aan en nu spreekt Greta Thunberg wereldleiders toe (Goorden, 2029, pp. 68-69).

Met onomkeerbaarheid bedoelt Arendt ‘dat wij onmachtig zijn ongedaan te maken wat wij hebben gedaan al hebben wij niet geweten en konden wij niet weten wat wij deden’ (Arendt 2023, pp. 218-219). Kijkend naar de vader uit het voorbeeld, hij wist op het moment dat hij handelde ten eerste niet precies wat hij onthulde aangaande zichzelf en zijn intenties en ten tweede kon hij het niet meer terugdraaien, niet voor anderen maar ook niet voor zichzelf. Het handelen zelf echter, biedt oplossingen tegen deze onvoorspelbaarheid en onomkeerbaarheid.

De eerste remedie aangaande onomkeerbaarheid is, schrijft Arendt (2023) het vermogen tot vergeven, de tweede remedie, aangaande onvoorspelbaarheid is het vermogen ‘beloften te doen en te houden’ (pp. 218-219). De eerste remedie, vergeving, betreft het verleden, waar de tweede, het zich binden aan beloften, de toekomst betreft. Vergeving maakt het mogelijk met de daden uit het verleden te leven en weer opnieuw te beginnen.

Als onze daden ons niet werden vergeven, wij niet werden vrijgesproken van de consequenties van wat wij hebben gedaan, zou ons vermogen tot handelen zich als het ware beperken tot één enkele daad waarvan wij ons nooit meer zouden kunnen

losmaken; wij zouden voor altijd de slachtoffers van zijn consequenties blijven.  
(Arendt, 1958, p. 237; Arendt 2023, p. 219)

Hier stelt Arendt (2023) dat vergeving nodig is om te kunnen handelen, als een ‘noodzakelijk correctief’ (p. 221). Vergeving houdt in dat iemand wordt vergeven, niet dat de daad wordt vergeven. Vergeving is belangrijk voor degene die vergeven wordt, maar ook voor degene die het schenkt, door vergeving is het mogelijk weer in relatie te treden. Dat is ook nodig omdat mensen aan de lopende band, zegt Arendt (2023), onwetend, misstappen maken, dat is inherent aan het handelen (p. 222). Naast het vergeven van de ander, wijst zij ook op het belang van het erkennen van fouten.

Slechts wanneer zij elkaar voortdurend vrijspreken van wat zij hebben gedaan, kunnen mensen vrij blijven in hun handelen, slechts wanneer zij voortdurend bereid zijn hun fouten te erkennen en zich voornemen het in het vervolg beter te doen, kan hun de grote macht om iets nieuws te beginnen worden toevertrouwd. (Arendt, 2023, p. 222)

Voor vergeving is het dus nodig dat ‘de schuldige’ zijn fout erkent, zonder dat is geen vergeving mogelijk. En er is een tweede reden waardoor vergeving niet mogelijk is, misdaden tegen de menselijkheid (Arendt, 1963). Een voorbeeld van iemand die zijn fouten niet erkende en daarnaast misdaden tegen de menselijkheid pleegde, is Eichmann, over wie Arendt (1963) verslag deed, daardoor kon hij niet vergeven worden.

De tweede remedie, belofte, maakt het mogelijk naar de toekomst te kijken en de onvoorspelbaarheid ervan te begrenzen. De onvoorspelbaarheid is tweeledig. Er is de onvoorspelbaarheid van het menselijk handelen, de kettingreactie die handelen veroorzaakt, en er is de onvoorspelbaarheid door de onberekenbaarheid van de mens, door Arendt (1958; 2023) de ‘duisternis van het mensenhart’ genoemd (p. 244; p. 225). Arendt (1958; 2023) schrijft ‘En als wij niet gehouden waren gegeven beloften in te lossen, dan zouden wij nooit onze identiteit kunnen bewaren; wij zouden gedoemd zijn hulpeloos en stuurloos rond te dolen in de duisternis van ons eigen eenzame hart (...)’ (p. 237; p. 219). Door beloften kan de onvoorspelbaarheid deels worden opgeheven. De vader uit het voorbeeld hield zich aan de gebruikelijke belofte dat ouders voor hun kinderen zorgen, alleen in dit geval deed hij dat meer dan nodig. Vanuit een groter perspectief, zien we dat wetten gezien kunnen worden als beloften, de belofte van veiligheid, recht op onderwijs et cetera.

Zowel het vermogen te vergeven als het vermogen tot beloven raken pluraliteit, vergeven en beloven zijn handelingen tussen mensen, die allen verschillend zijn. Ook raken het vermogen te vergeven en het vermogen tot beloven beide aan vrijheid, vrijheid die voortvloeit uit nataliteit, omdat we het verleden kunnen ‘losmaken’ van het heden en omdat we in enige mate de processen die in gang zijn gezet door ons handelen kunnen beheersen (d’Entrèves, 2019).

## 2.2 De aanvullende ideeën van Christina Schües

Schües (1997, 2002, 2017), een hedendaagse Duitse filosofe en professor, heeft verschillende toevoegingen met betrekking tot Arendts ideeën over geboorte en nataliteit. Zij stelt dat de ideeën rond geboorte te abstract en incompleet zijn en dat het niet voor iedereen mogelijk is te handelen.

Arendt, zegt Schües (2002; 2017), suggereert dat mensen uit het niets tevoorschijn komen (p. 186; p.10). Schües (2017) is het niet met haar eens, zij sluit zich aan bij Adriana Cavarero, een Italiaanse filosofe, feministische denker en professor, die stelt dat geboorte gezien moet worden in de context van relaties. *‘The fact that there was some other who has delivered somebody ‘new’ and who guaranties the constitutive aspect of being existent in the world means that existence should be primarily defined as relation’* (Schües, 2002, p. 186). Daarnaast is zij het niet eens met het idee van Arendt dat nataliteit is gebaseerd op de primaire relatie tussen geboorte en bestaan en dat het de basis is van initiatief en politiek handelen (Schües, 2017, p. 10).

Een geboorte kan gezien worden als een continuering in de zin van voortzetting van het leven, van moeder op kind, en het betekent ook een verandering van modus, van een prenataal naar een postnataal bestaan (Schües, 2017, p. 9). Geboren zijn is de voorwaarde voor de mogelijkheid van intentionaliteit, naar een leven in de wereld van intentionele objecten en personen (Schües, 2017, pp. 19-20, Schües, 2002, p. 188). Intentionaliteit betekent de gerichtheid van het bewustzijn, zo kan een kindje bij zijn moeder willen drinken. Intentionaliteit is, en hier verwijst Schües (2002) naar de fenomenologie, de basisstructuur van het zijn-in-de-wereld (*being-there*), het impliceert, in spreken en handelen, in relatie zijn met andere mensen, gericht zijn op zin, taken en gebeurtenissen (p. 188). Intentionaliteit moet niet verward worden met instinctief acteren, het moet gezien worden als het openen van een sfeer van vrijheid en mogelijkheden waar initiatief in is verankerd (Schües, 2002, p. 188). Omdat nieuwgeborenen deze intentionaliteit al hebben, zouden zij als subject erkend moeten worden. Alleen dan kan het idee van Arendt dat geboren worden het fundament is van

nataliteit en dat nataliteit de voorwaarde van het vermogen om te beginnen is, juist zijn (Schües, 2002, p188; Schües, 2017, pp. 20-21). Schües (1997) merkt wel op dat niet iedereen kan handelen, een verschil kan maken, kan initiëren, zij schrijft dat de algemene mens of de zich confirmerende of de aangepaste persoon (*the general human being or the conformed person*) niet kan handelen (p. 250). Zij die kunnen beginnen, zijn altijd beginner gebleven. *'In other words, to be beginner means (...) to be able to engage oneself initiatively in the own future and the future of the world'* (Schües, 1997, p. 250).

Geboren worden verstoort het leven van anderen, van degenen die betrokken zijn bij het-beginnen-in-de-wereld van iemand (Schües, 2017, p. 19). Geboren worden betekent geboren worden uit en met een moeder (*M-other*), mensen worden altijd geboren in de context van medemensen, *'The beginning is the relation'*. (Schües, 2017, p. 22). Voor de geborene is sprake van een afhankelijkheidsrelatie, de anderen zijn nodig om te kunnen leven. De geboorte verstoort het leven van anderen, de vrouw wordt moeder, de man wordt vader, de moeder wordt oma, et cetera, bestaande relaties veranderen (Schües, 2017, p. 22).

Schües (2017) noemt de structuur waarin de mens geboren wordt een generationeel fenomeen (*generative phenomenon*). De betekenis van generationaliteit duidt zij met een citaat van Waldenfels, generationaliteit (*generativity*) betekent: *'that I not merely come into contact with others in the world and live in the world with them but also that I come from them and live in them'* (Waldenfels, 1971, p. 346 in Schües, 2017, p. 24). Binnen de fenomenologie wordt niet gedacht in losse ego's, maar in relaties. Geboorte zou moeten worden begrepen als intersubjectief, generationeel concept.

Mensen leven in een context, een generationele context, binnen een familiegeschiedenis en zijn beïnvloed door cultuur, sociale omgeving en biologische aanleg zoals gender (Schües, 2017, p. 25). Hierdoor is het niet mogelijk de mens als 'los' van deze beïnvloedende factoren te zien. Het lijkt logisch dat deze context invloed heeft op het kunnen en willen handelen.

### 2.3 Het voorbeeld

In het voorbeeld van 'de man die niet naar huis wilde', handelt de man, volgens de theorie van Arendt, hij doet namelijk iets onverwachts door zichzelf en daardoor de relatie die hij met zijn kinderen heeft te veranderen of te hernieuwen. Zijn proces begon met zijn constatering dat hij onvrede had met de situatie thuis, dus vroeg hij een gesprek aan om advies te krijgen. Hoewel hij in eerste instantie een advies had willen krijgen om op te volgen, nam hij een andere stap, hij handelde, waarbij hij zichzelf onthulde. Bij deze onthulling kwam iets van hem



tevoorschijn dat hij zelf niet had gezien. Als geestelijk verzorger kon ik hem niet mijn eigen idee van het goede geven, omdat hij zijn eigen idee daarover moest vinden, mijn bijdrage was confronteren, spiegelen en hem helpen in zijn oriëntatieproces. Zijn oriëntatieproces was tweeledig, in de eerste plaats was het filosofisch, hij oriënteerde zich op ‘het goede’, op de waarden van waaruit hij had gehandeld en zou willen handelen. In de tweede plaats was dit oriëntatie proces psychologisch, er was sprake van zowel persoonlijk als interpersoonlijk empowerment, omdat hij zowel zijn eigen behoeftes en verlangens onderzocht alsook de relaties die hij had met zijn kinderen en hij zich daarna proactief opstelde.

## 2.4 Conclusie

In dit hoofdstuk wilde ik de volgende deelvragen onderzoeken: ‘Hoe conceptualiseren Arendt en Schües nataliteit?’ en ‘Wat zijn de verschillen en overeenkomsten tussen de ideeën over nataliteit van Arendt en Schües?’

Eerst heb ik nataliteit onderzocht in de context van de *vita activa*. Hierin worden drie menselijke activiteiten besproken, arbeid, werk en handelen. Hoewel al deze drie activiteiten verbonden zijn met nataliteit geldt dit met name voor handelen. Hierdoor is het mogelijk het onverwachte te doen of iets nieuws te beginnen, als ware het een tweede geboorte. Handelen is een activiteit die zich afspeelt tussen mensen en leunt op twee pijlers, vrijheid en pluraliteit. Vrijheid is geworteld in nataliteit, het vermogen opnieuw te kunnen beginnen. Echter brengt handelen ook risico's met zich mee omdat we ten eerste niet van tevoren weten wat we precies zullen onthullen; ten tweede omdat handelen onvoorspelbaar is omdat er een keten van acties zal volgen van anderen; en ten derde omdat handelen onomkeerbaar is. Binnen het handelen zijn echter twee remedies te vinden tegen onvoorspelbaarheid en onomkeerbaarheid en dat zijn beloven en vergeven.

Schües stelt dat Arendt te abstract is. Zij ziet de mens meer in samenhang met invloed van de omgeving en biologische aspecten als sekse. Hierdoor ontstaat ongelijkheid met betrekking tot de mogelijkheid of zelfs de wenselijkheid, iets nieuws te beginnen of het onverwachte te doen. Waar het voor ‘de man die niet naar huis wilde’ goed mogelijk was te handelen, zou het voor een vrouw met hetzelfde probleem maar in een andere context, bijvoorbeeld als vrouw van een lid van de Taliban in Afghanistan, niet verstandig want gevaarlijk zijn.

Samengevat zijn er volgens Arendt (1958) voor nataliteit als het vermogen iets nieuws te beginnen verschillende voorwaarden nodig: vrijheid, pluraliteit, belofte en vergeving, deze

zijn alle te vinden binnen handelen. Schües belangrijke aanvulling daarbij is de mens te zien in zijn context en niet als los ego omdat het al dan niet zien van de mens in zijn context invloed kan hebben op de mogelijkheid opnieuw te beginnen.

### 3 Humanistische geestelijke verzorging, zingeving en empowerment

*De vrouw die niet alleen maar ging sterven.*

*Ik had veel gesprekken gevoerd met een oudere vrouw, die binnen was gekomen met een lichamelijke klacht die oplosbaar leek. Ze was een tachtigplusser maar stond nog midden in het leven, ze sportte, zat op clubjes en was gelukkig met haar echtgenoot, familie en vrienden. In de loop van een paar weken bleek, na een tijd van onzekerheid, haar ziekte ongeneeslijk. Er was alleen nog palliatieve behandeling mogelijk en dat zou goed bij haar thuis kunnen. Ik sprak haar nadat zij dit nieuws gehoord had. Ze vertelde dat ze naar huis zou gaan, dat er een ziekenkamer voor haar gemaakt werd. Ik vroeg: 'En dan?' 'Dan ga ik dood', zei ze, 'na een week of misschien na een maand.' Ik zei dat dat niet was wat ik bedoelde, wat ik bedoelde was of zij wist wat zij wilde met de tijd die nog restte. Wat wilde zij nog doen en met wie, wie wilde zij nog zien of wilde ze misschien nog een boodschap achterlaten voor sommige mensen? In het kort, welke afronding zou zij willen? Doordat ik haar al eerder gesproken had, wist ik dat er ook wat losse eindjes in haar leven waren waarvan het goed zou zijn bewust een beslissing te nemen er wel of niet iets mee te doen. Zij sloeg hier gelijk op aan en dacht erover na, besprak het met haar echtgenoot en kinderen en ook met mij. Toen zij een paar dagen later naar huis vertrok, wist zij heel goed wat zij in haar laatste dagen nog wilde gaan doen, samen met degenen die haar lief waren, wat ze nog wilde regelen of zeggen, maar ook wat niet meer hoefde van haar. Ze was niet iemand die alleen maar zou sterven, ze had haar leven in de hand genomen.*

In dit hoofdstuk beantwoord ik de volgende deelvraag: *Wat betekent empowerment als zingeving binnen humanistische geestelijke verzorging?* Daarvoor onderzoek ik eerst wat onder geestelijke verzorging in het algemeen en humanistisch geestelijke verzorging in het bijzonder wordt verstaan, daarna beschrijf ik de zingevingskaders van Taylor en van Park en vervolgens definieer ik het proces empowerment.

### 3.1 Humanistische geestelijke verzorging

In de jaren 60 begon een proces van ontzuiling<sup>7</sup> in Nederland, als gevolg daarvan werd geestelijke verzorging geprofessionaliseerd, geestelijke verzorging wordt sinds 1969 publiek gefinancierd (Visser et al., 2022, p. 2). Waren er eerst alleen katholieke en protestantse geestelijk verzorgers, tegenwoordig zijn er ook humanistische, boeddhistische, islamitische, joodse, hindoeïstische en niet-confessionele geestelijk verzorgers (Visser et al., 2022, p. 2). Om het eigene van humanistische geestelijke verzorging te bepalen, volgt eerst een onderzoek naar de doelen van geestelijke verzorging in het algemeen zoals die te vinden zijn in de Nederlandse vakliteratuur, daarna wordt gekeken naar de doelen van de humanistische geestelijke verzorging, zodat vervolgens kan worden bepaald wat het eigene is aan humanistische geestelijke verzorging.

#### 3.1.1 Doelen binnen de geestelijke verzorging in de vakliteratuur

In een onderzoek van Visser et al. (2022) van de Universiteit voor Humanistiek worden de doelen genoemd van geestelijke verzorging in het algemeen, niet alleen de humanistische, zoals die gevonden worden in de Nederlandse vakliteratuur. Hierbij moet worden aangemerkt er nog geen onderzoek is verricht naar de mate van waardering voor de verschillende doelen van de verschillende denominaties nog niet zijn onderzocht. Dit onderzoek geeft dus nog een globaal beeld. Uit het onderzoek kwam als overkoepelend doel ‘well-being’ naar voren, dit werd onderverdeeld naar subdoelen en sub-subdoelen, zoals te zien in onderstaande tabel (Visser et al., 2022).

Tabel 1 Doelen binnen de geestelijke verzorging

Main goals		Subgoals	Sub-subgoals
Well-being	Worldview vitality and plausibility	Claryfying one’s worldview	Clarifying one’s identity
		Personalizing one’s worldview	
		Integrating new perspectives into one’s worldview	Integrating elements from worldview traditions
		Living in accordance with one’s worldview	Existential resilience

<sup>7</sup> Voor de jaren 60 van de vorige eeuw, was de Nederlandse samenleving verdeeld in ‘zuilen’. Bij iedere zuil hoorde een religie en een politieke overtuiging. Hierbij hoort het idee van passieve pluraliteit waarbij mensen hun eigen levensbeschouwing niet hoeven te bevragen omdat zij niet in aanraking komen met andere ‘zuilen’ (Van Heeswijck, 2008).

		Finding answers to life questions	
	Processing life events		
	Deepening spirituality	Found inner motivation, trust, hope, inspiration, strength and zeal	
		Spiritual growth and human flourishing	
	Relational affirmation		
	Exercising freedom of religion		
Tabel aangepast (zonder literatuurverwijzingen) overgenomen uit: Visser, A., Damen, A. & Schuhmann, C. (2022). Goals of chaplaincy care: a scoping review of Dutch literature. <i>Journal of Health Care Chaplaincy</i> . Full article: Goals of chaplaincy care: a scoping review of Dutch literature (tandfonline.com)			

De eerste categorie, *worldview vitality and plausibility*, beschrijven Visser et al. (2022) als de meest complexe (p. 5). Een zinvol leven dat in overeenstemming is iemands ‘*meaningframe*’ of zingevingskader, waarbij dit kader richting en zin geeft (Schumann & Damen, 2018; Smit 2015 beide in Visser et al. 2022, p. 5). Deze auteurs geven aan dat dit altijd een streven blijft omdat wanneer de levensomstandigheden veranderen de levensbeschouwing of het idee van het goede moet worden bijgesteld (Schumann & Damen, 2018; Smit, 2015, beiden in Visser et al., 2022, p. 5). Park (2010) noemt deze processen assimilatie en accommodatie, het begrijpen van nieuwe leefomstandigheden in relatie tot het zingevingskader en aanpassing van het zingevingskader aan de nieuwe omstandigheden (in Visser et al. 2022 p. 5). Visser et al. (2022) halen verschillende auteurs aan die zich deze processen aanduiden als een oriëntatieproces, bijvoorbeeld Schuhmann & Damen (2018) die wanneer zij spreken over zingevingskaders zij die als ‘*orienting frameworks in a moral space*’ benoemen, hierbij geïnspireerd door Taylor (Schumann & Damen, 2018 in Visser et al. 2022 p. 5). De term ‘*worldview vitality and plausibility*’ komt van Smit (2015) hiermee beschrijft hij het proces waarbij men aan een levensbeschouwing of zingevingskader kracht, motivatie en richting ontleent in de huidige situatie (*vitality*) en dat voldoende ingebed is in iemands sociaal-culturele context (*plausibility*) (in Visser et al. 2022 p. 5). Opvallend in de sub-subdoelen is dat het fenomeen ‘*existential resilience*’, zoals beschreven door Van Praag, alleen beschreven is door Duyndam (2018) en Duyndam en Frank (2019). Ergo, existential resilience wordt dus alleen beschreven in de literatuur over humanistisch geestelijke

verzorging. Duyndam de vraag stelt in zijn artikel of dit niet ook voor andere denominaties als een doel zou moeten worden gezien (in Visser et al. 2022, p. 9).

Over de tweede categorie *'processing life events'* schrijven de onderzoekers dat we bij verschillende auteurs terugzien wat in de eerste categorie naar voren kwam, levensbeschouwingen geven levensgebeurtenissen betekenis en begrip, deze nieuwe betekenissen kunnen dan vragen om een aanpassing van iemands wereldbeeld, betekeniskader of levensbeschouwing, zoals beschreven in de eerste categorie, waardoor mensen deze gebeurtenissen kunnen verwerken (Kortekaas, 2019; Smeets & Morice-Calkhoven, 2014; Smit, 2015; Van Iersel in van Iersel et al., 2014; Van Bruggen & de Boer, 2014, allen in Visser et al. 2022, p. 10)

De derde categorie is *'deepening spirituality'*, deze gaat over de doelen in de geestelijke verzorging aangaande spiritualiteit, de focus ligt op het transcendent (Visser et al., 2022, p. 11). Dit kan een actief proces zijn maar ook worden ervaren als iets dat wordt gegeven (Visser et al., 2022, p. 11). *'Spirituality is about the motivation to act. It is about inspiration and shaping life, being formed and forming. One can speak of existential well-being when a person shapes their life from the experienced spiritual call of life itself. When this succeeds, I call this spiritual conformity'* (Smit, 2015, p. 156 in Visser et al. 2022, p. 11). Het subdoel *'spiritual growth and human flourishing'* is alleen beschreven in literatuur over humanistisch geestelijke verzorging. Duyndam en Frank (2019) stellen dat menselijke bloei, floreren, afhankelijk is van kritisch denken en samenleven, omdat mensen dan met de tragedie van het leven kunnen omgaan en vreugde, schoonheid en verbondenheid kunnen ervaren (in Visser et al. 2022, p. 12). Molenaar (2018), in navolging van Van Praag, suggereert dat humanistische geestelijk verzorging gaat over het ondersteunen van mensen om hun volledige mens-zijn te ontwikkelen (in Visser et al. 2022, p. 12).

De vierde categorie is *'relational affirmation'* waarbij meerdere auteurs aangaven dat een cliënt zich gehoord en gezien moet voelen om een goede relatie met de geestelijk verzorger te krijgen, zodat zij kunnen tot bloei kunnen komen binnen deze relatie (Visser et al. 2022, p. 12). Smit (2015) beschouwt relationele veiligheid als basisvoorwaarde (Visser et al. 2022, p. 12). Hij beschrijft dit als: *'a sense of basic trust in other people, the transcendent other, and the world'* (Smit, 2015 in Visser et al. 2022, p. 12). Binnen de literatuur wordt volgens Visser et al. (2022) de goede relatie tussen geestelijk verzorger en als conditie gezien om de andere doelen binnen de geestelijk verzorging te kunnen behalen.

Over de vierde categorie *'exercising freedom of religion'* stellen Visser et al. (2022) dat dit een ambigu doel is, zelf beschouwen de onderzoekers het als een recht, echter wordt

het soms in de literatuur genoemd als doel en daarom hebben zij besloten het als categorie toe te voegen (p. 12). Zij verklaren de benadrukking van dit recht of doel aan de hand van de bronnen, het ging hierbij om literatuur uit gevangenissen en het leger, plaatsen waar geestelijke verzorging nog via de confessionele lijnen gaat, dat betekent dat zowel de geestelijk verzorger als de cliënt bij dezelfde denominatie horen. Dit in tegenstelling tot de gezondheidszorg waar de geestelijke verzorging vaak territoriaal is ingericht, dat wil zeggen dat de geestelijk verzorger de afdelingen verdelen (Visser et al., 2022, p. 14).

Visser et al. (2022) stellen dat er in de meeste literatuur weinig theoretische onderbouwing staat over de doelen en de associaties daarbij, waarbij uitzonderingen waren Smit (2015), Schuhmann en Damen (2018), en in mindere mate Kortekaas (2019) en Van Iersel (van Iersel et al., 2014), zij gaven meer diepgaande uiteenzettingen over de aard en associaties van de doelen, vooral puttend uit bronnen in de psychologie en filosofie (p. 14). In de bestudeerde literatuur lijken de auteurs vaak, wat Visser et al., (2022) een ‘alledaags discours’ te gebruiken, daarmee bedoelen zij dat termen worden gebruikt, zoals bijvoorbeeld ‘verwerking van levensgebeurtenissen’ zonder dat daarbij een theoretische basis wordt gegeven (p. 15).

Visser et al. (2022) vonden in alle literatuur een sterke focus op autonomie en individualiteit waar zij dit vooral hadden verwacht bij de literatuur over humanistische geestelijke verzorging (p. 15). Zij noemen daarvoor twee mogelijke oorzaken: (1) Het dominante discours binnen instellingen gaat over zelfbeschikking en *patient-centeredness* waarbij wordt aangesloten door de geestelijke verzorging en; (2) de invloed van humanistische psychologie in de geestelijke verzorging in de tweede helft van de vorige eeuw (Visser et al., 2022, p. 15). Hierbij zou ik nog een derde willen noemen, misschien wordt er niet altijd hetzelfde verstaan onder autonomie, juist door het eerdergenoemde gebrek aan theoretische onderbouwing. Van Praag maakt echter in het volgende citaat duidelijk dat hij autonomie en individuele zekerheid over waarden niet onder één noemer schaaft:

*In this light, the principle of ‘autonomy’ turns out to be something different from an individualistic certainty about values and non-values, but rather a common human capacity to account-for and understand- about the reality in which they find themselves: a capacity that unites people in a very special way in shared responsibility.* (in Derkx, 2009, pp. 70–71)

Twee ander opmerkelijke observaties in dit onderzoek waren ten eerste dat dat het lichaam en belichaming afwezig waren in de doelbeschrijvingen van geestelijke verzorging en ten tweede dat, hoewel geestelijke verzorging meer als georiënteerd op de relatie dan op de uitkomst wordt gekenmerkt, er slechts enkele studies waren die het karakteristieke resultaat van de relatie in de geestelijke verzorging plaatsten (Visser et al., 2022, p. 15).

### 3.1.2 Humanistische geestelijke verzorging

Humanistisch geestelijk verzorgers werken vanuit een humanistische levensbeschouwing. In de inleiding werden al de vier belangrijkste kenmerken van de humanistische levensbeschouwing gegeven: (1) deze levensbeschouwing is, als alle levensbeschouwingen context gebonden mensenwerk; (2) het staat voor menselijke waardigheid, ieder mens treedt de ander als gelijke tegemoet; (3) vrijheid en zelfbestemming; (4) ieder mens is uniek en onvervangbaar (Derkx, 2010). Tegenwoordig wordt humanisme niet als eenduidig beschouwd, in de beroepsstandaard ([Beroepsstandaard-2019.pdf \(humanistischverbond.nl\)](#)) voor humanistisch geestelijk verzorgers staan de volgende stromingen: ‘het seculier naturalistisch humanisme, het vrijdenken, het sociaal humanisme, het existentieel spiritueel humanisme, het filosofisch humanisme, het cultureel humanisme, het moreel humanisme, het humanisme als levenskunst en het transcendent humanisme’ (p. 7). Hiermee kunnen geestelijk verzorgers zich positioneren.

Van Praag ontwikkelde humanistisch geestelijke verzorging als een praktijk gericht op het versterken van existentiële veerkracht, op basis van het humanisme als levensbeschouwing (Schuhmann et al., 2021, p. 210). Van Praag (1978), de ‘vader’ van het hedendaags humanisme in Nederland, definieerde humanistische geestelijke verzorging als volgt:

Humanistische verzorging is de ambtshalve, systematische benadering van mensen in hun situatie in een sfeer van veiligheid en empathie, zodanig dat hun vermogen geactiveerd wordt tot zingeving, oriëntatie en zelfbestemming, mede door confrontatie met de mogelijkheden van het menszijn naar humanistisch inzicht, waardoor zij zelfstandig een levensvisie kunnen ontwerpen en hanteren. (p. 210)

Deze formulering wordt nog steeds zo gebruikt in de beroepsstandaard voor geestelijk verzorgers van het Humanistisch Verbond. Van Praag benoemde twee belangrijke kenmerken van humanistisch geestelijke verzorging. De eerste is dat de cliënt vrij is om zijn eigen



antwoorden te zoeken op levensvragen, ook wanneer dat niet makkelijk is door bijvoorbeeld tragische omstandigheden (Derkx, 2009, p. 71). Het tweede belangrijke kenmerk dat hij beschrijft is dat humanistische geestelijke verzorging gefundeerd is in menselijke solidariteit waarbij de humanistisch geestelijk verzorger de menselijke betrokkenheid vertegenwoordigt (Van Praag, 1982, p. 153). Schuhmann et al. (2021) schrijven dat door de focus die Van Praag legt op verbondenheid tussen mensen, met andere woorden op de relationaliteit, het belang van de dialoog groot is bij de zoektocht naar antwoorden op levensvragen (p. 211). Ook Hoogeveen (1991), humanistisch geestelijk verzorger van het eerste uur, schrijft over wat het betekent humanistisch geestelijk verzorger te zijn. Voor haar betekent het humanistische van humanistisch geestelijke verzorging het volgende: Uitgaan van de fundamentele gelijkwaardigheid van mensen; het vertrouwen dat ieder mens de mogelijkheid heeft op zijn eigen wijze zijn mens-zijn te ontplooien; het gegeven dat de mens zijn mens-zijn in relatie tot anderen beleeft; het vertrouwen dat ieder mens beschikt over de mogelijkheden antwoorden te vinden op zijn levenssituatie; de constatering dat veel mensen de eigen mogelijkheden niet aanspreken door onder andere onzekerheid en angst; en als laatste de constatering dat veel mensen niet toekomen aan ontplooiing in deze zin vanwege opgelegde normen, eenzijdige oordelen en onderdrukking (Hoogeveen, 1991, pp. 110-111). Humanistisch verwijst, kort gezegd, naar de houding van de humanistisch geestelijk verzorger (Hoogeveen, 1991, p. 112). Deze houding is van groot belang omdat wanneer een goede vertrouwensband ontstaat tussen de geestelijk verzorger en de cliënt *'the seemingly impossible'* kan worden bereikt (Van Praag, 1982, p. 79). Van Praag (1997) beschrijft deze houding van de humanistisch geestelijk verzorger als volgt:

Daarom gaat het er vooral om, niet óf de raadsman tot de cliënt gaat, maar h<sup>o</sup>e hij hem benadert. Van hem moet verwacht worden, dat zijn oog, oor en hart belangeloos open staan voor de eigen gevoels- en denkwereld van zijn medemensen. Hij behoeft een warme en rustige aandacht voor hun houding en problemen, zonder dat hij ze tot elke prijs gelukkig wil maken. Hij zal zich daarbij zoveel mogelijk rekenschap geven van hun levensloop en hun mogelijkheden, en steeds zo dat hij de concrete mens in diens bestaanswijze aanvaardt. (p. 221)

Het geestelijke in humanistisch geestelijke verzorging verwijst naar 'aspecten als het maken van keuzen, verantwoordelijkheid voor eigen leven, een levenshouding, het toekennen van waarden' (Hoogeveen, 1991, p. 11).

Humanistische geestelijke verzorging staat alleen binnen de groep van geestelijk verzorging vanuit een levensbeschouwing omdat het de enige niet religieuze stroming is. De vraag is wat nu het eigene van de contemporaine humanistisch geestelijk verzorging is. Om dit te onderzoeken is tijdens een internationale conferentie in Utrecht in 2015 onderzoek gedaan naar de ideeën over ‘het humanistische’ binnen de humanistisch geestelijke verzorging van humanistisch geestelijk verzorgers uit verschillende Noordwest-Europese landen, namelijk België, het Verenigd Koninkrijk, Ierland en Denemarken (Schuhmann et al., 2021). Deze groep is in die zin anders dan de groep Nederlandse geestelijk verzorgers omdat in Nederland al een decennialange traditie bestaat van humanistisch geestelijke verzorging bestaat, waarbij de humanistische geestelijke verzorging zijn plaats heeft gevonden binnen onder andere het leger, binnen gevangenissen en binnen de gezondheidszorg (Schuhmann et al., 2021). Dit in tegenstelling tot de humanistische geestelijke verzorging in de voornoemde landen. Schuhmann et al. beschouwden deze buitenlandse collega’s dan ook als pioniers. Uit het onderzoek kwamen vier hoofdthema’s naar voren: humanistisch geestelijke verzorging als roeping; zorg voor alle medemensen; geloof in (inter)persoonlijk potentieel en worstelen met een niet-ondersteunende omgeving (Schuhmann et al., 2021). Naar aanleiding van deze thema’s zijn bouwstenen voorgesteld die kunnen dienen als materiaal voor een toekomstbestendig perspectief op humanistisch geestelijke verzorging (Schuhmann et al., 2021).

Tabel 2 Thema's binnen de humanistisch geestelijke verzorging.

<b>Humanist principles</b>	<b>Characteristics of humanist chaplaincy</b>	<b>Building blocks for a future-oriented perspective on chaplaincy</b>
(1) Aspiring for a (morally) good life	(1) Humanist chaplaincy as a calling	Chaplains > put into practice a moral aspiration towards a ‘better life’ of people and a ‘better world’ > advocate for those who are vulnerable and/or marginalized
(2) Equality in a shared world	(2) Caring for all fellow human beings	Chaplains > embrace the notion that all human beings equally (irrespective of their worldview) are entitled to receive adequate chaplaincy care

(3) No supernatural power	(3) Focus on (inter)personal human power/potential	Chaplains > represent a transcendent belief/faith, whether in humanity or in G(g)od(s) >see all people as orienting towards visions of what is of ultimate value to them, and are aware and considerate of the diversity of such visions
	(4) Struggling with a non-supportive (or even hostile) environment	Chaplains >work together towards equal availability of and access to chaplaincy care for all people >engage in dialogue with chaplains with different beliefs and worldviews >unite in their commitment to draw attention to the importance of (care for) existential and spiritual issues
Tabel overgenomen uit: Schuhmann, C., Wojtkowiak, J., Van Lierop, N. & Pitsra, F. (2021). Humanist chaplaincy according to Northwestern European humanist chaplains: towards a framework for understanding chaplaincy in secular societies. <i>Journal of Health Care Chaplaincy</i> , 27 (4), 207-221. <a href="https://doi.org/10.1080/08854726.2020.1723190">https://doi.org/10.1080/08854726.2020.1723190</a>		

Schuhmann et al. (2021) vergeleken de resultaten uit hun onderzoek met de visie van Van Praag en zagen dat de zijn opvattingen aansluiten bij de drie hoofdthema's die in het onderzoek naar voren waren gekomen (p. 218). Bij thema 1 '*aspiring for a (morally) good life*' past het idee van Van Praag dat geestelijk verzorgers de humanistische overtuiging in praktijk brengen door zich te richten op het weerstaan van ontmenselijkende krachten door het versterken van existentiële veerkracht (Schuhmann et al., 2021, p. 218). Met deze ontmenselijkende krachten bedoelde Van Praag (1997) bijvoorbeeld het nazisme. Thema 2 '*equality in a shared world*' komt overeen met de stelling van Van Praag dat de humanistisch geestelijke verzorging geworteld is in de menselijke solidariteit terwijl thema 3 '*no supernatural power*' overeenkomt met het geloof in de kracht van verbondenheid tussen de mensen onderling en het belang van dialoog (Schuhmann et al., 2021, p. 218). Over thema 4 merken Schuhmann et al. (2021) op dat de problemen omtrent zichtbaarheid en legitimiteit van de humanistische geestelijke verzorging in voornoemde Noordwest-Europese landen

lijken op die van in Nederland in de periode na de Tweede Wereldoorlog (p. 218). De onderzoekers merken hierbij op dat waarschijnlijk alle geestelijk verzorgers, en niet alleen de humanistisch geestelijk verzorgers, zich zullen kunnen vinden in de visies uit de eerste twee thema's, namelijk dat geestelijk verzorgers beïnvloed worden door diepgewortelde morele overtuigingen, dat zij opkomen voor kwetsbare en gemarginaliseerde mensen en dat zij vinden dat alle mensen recht hebben op geestelijke verzorging (Schuhmann et al., 2021, p. 219). In het derde thema komt duidelijk het verschil naar voren tussen religieuze en humanistische geestelijk verzorgers, de onderzoekers zien echter het gemeenschappelijke in 'geloof', aan de ene kant het geloof in religie, aan de andere kant het geloof menselijkheid en een geloof in (inter)persoonlijke menselijk potentieel (Schuhmann et al., 2021, p. 219). In de conclusie van hun artikel stellen Schuhmann et al. (2021) dat geestelijke verzorging om relevant te zijn voor alle mensen zich moet richten op oriëntatie op een goed leven, geleid door al dan niet impliciete visies op wat voor hen van ultieme waarde is, deze visies zijn divers en kunnen religieus zijn, maar ook niet religieus (p. 219). Daarbij wordt nog opgemerkt dat de grenzen tussen levensbeschouwingen diffuser worden en dat de hedendaagse mens vaak uit meerdere levensbeschouwingen put (Schuhmann et al., 2021, p. 219).

### 3.1.3 Het eigene van humanistische geestelijke verzorging

Uit voorgaande blijkt dat er veel overeenkomsten zijn tussen humanistische geestelijk verzorging en geestelijke verzorging gebaseerd op andere grondslagen. Overeenkomsten zijn het willen verbeteren van het welzijn van de cliënt, het willen creëren van een goede relatie van de cliënt als voorwaarde om zingevende gesprekken te kunnen voeren, de waarden autonomie en individualiteit, het onderzoeken van het zingevingskader en het in overeenstemming brengen met het leven zelf, het voeren van gesprekken over verwerking van moeilijke gebeurtenissen in het leven, het zien van spiritualiteit als motivatie tot handelen en als inspiratie hoe het leven vorm te geven

Belangrijk voor dit onderzoek is de vraag wat maakt humanistische geestelijk verzorging nu typisch humanistisch? Er zijn enkele duidelijke verschillen met de andere geestelijke verzorging van andere denominaties. Waar humanisten het humanisme en andere levensbeschouwingen zien als context gebonden mensenwerk, is dit bij veel andere levensbeschouwingen anders, dit blijkt al uit termen als 'het woord van god', zoals dat wordt gebruikt in de drie monotheïstische godsdiensten. Dit neemt echter niet weg dat een humanistisch geestelijk verzorger gesprekken kan voeren met iedereen, ongeacht hun geloofsovertuiging en de zingevingskaders die deze overtuigingen met zich mee brengen. De verbinding die gelegd wordt tussen spirituele groei en het menselijk floreren of het

ontwikkelen van volledig mens-zijn komt alleen terug in literatuur over humanistische geestelijke verzorging. Hier valt het niet moeilijk een link te zien met nataliteit, de mogelijkheid iets nieuws en onverwachts te doen wanneer we spirituele groei zien als het oriëntatieproces dat kan leiden tot nataliteit. Dit doel van floreren of de ontwikkeling tot volledig mens zijn, heeft als fundament het vertrouwen in de mogelijkheid tot ontplooiing dat aanwezig is bij ieder mens en de mogelijkheid van ieder mens de eigen antwoorden te kunnen vinden. Ook het versterken van de existentiële veerkracht om krachten van buiten het hoofd te kunnen bieden en om hierdoor zelf een levensvisie te kunnen ontwerpen en hiernaar te leven, lijkt typisch humanistisch. Van Praag refereerde naar de kracht het hoofd bieden tegen grote overtuigingen zoals het nazisme. Mijns inziens kan het ook gaan om kleinere overtuigingen, zoals de overtuigingen die meespeelden in het voorbeeld uit het begin van dit hoofdstuk. Hier speelden overtuigingen mee als ‘mensen die terminaal zijn gaan in bed liggen wachten tot zij overlijden omringd door hun geliefden’. De genoemde veerkracht zorgde er in dit geval voor dat gezien werd dat dit een overtuiging is en niet een voorschrift, en dat het ook anders kan. De vrouw deed het onverwachte en realiseerde een heel andere manier van het doorbrengen van haar laatste dagen, wat ook van invloed was op de relaties met haar echtgenoot en kinderen. Deze existentiële veerkracht lijkt hiermee verbonden aan het concept nataliteit. Als laatste punt dat ik wil noemen als kenmerkend voor humanistische geestelijke verzorging is dat het geloof in het (inter)persoonlijk potentieel groot is en daarmee grote nadruk ligt op relationaliteit en de zorg voor alle medemensen. Hier zien we een afspiegeling van de ideeën van Arendt (1958) en Schües (1997; 2002; 2017) genoemd in het hoofdstuk over nataliteit, zij gaan uit van het zijn van de mens binnen relaties, waarbij Schües stelt dat de relaties niet gelijk zijn maar afhangen van hun context. Zo zijn we, bijvoorbeeld, wanneer we geboren worden totaal afhankelijk.

### 3.2 Zingeving

Zingeving wordt, zoals in de inleiding al kort wordt aangestipt, gezien als een oriëntatieproces op ‘het goede’ dat zowel op filosofisch als op psychologisch niveau kan plaatsvinden, zingeving staat centraal in het menselijk leven. Zingeving wordt vooral in de existentiële tradities gezien als de motiverende kracht in het menselijk bestaan (Schuhmann & Van der Geugten, 2017, p. 525). Er worden twee vormen van betekenisgeving onderscheiden, het ‘wat’ en het ‘waarom’ (Schuhmann & Van der Geugten, 2017, p. 525). Het ‘wat’ betreft de vraag of iets begrijpelijk is, of het past in het eigen zingevingskader, bij het ‘waarom’ gaat het over vragen of iets waardevol of van waarde is (Schuhmann & Van der Geugten, 2017, p. 525). Zingevingstradities gaan vooraf aan ons individueel bestaan (Smit, 2015, p. 96).

Wanneer wij opgroeien, vat Smit (2015) Taylor (1989) samen, ‘worden ons opvattingen bijgebracht over hoe het leven is (wat dingen en gebeurtenissen betekenen), worden ons waarden en normen aangereikt (hoe het leven geleefd kan en moet worden) en worden ons gemeenschapsvormen (manieren van samenleven en samenwerken) aangeboden en worden ons toekomstperspectieven aangeboden die ons leven en handelen een gerichtheid geven (p. 96).

Zingeving op filosofisch niveau wordt in deze paragraaf beschreven aan de hand van de ideeën van de Canadese filosoof Charles Taylor (1989) die zingeving ziet als een fenomeen dat verankerd is in de menselijke natuur. Zingeving op psychologisch niveau wordt beschreven gebaseerd op de theorie van de Amerikaanse psycholoog Crystal Park (2010) die zingeving beschouwd als cruciaal voor het welzijn van de mens. Beiden maken in hun theorie gebruik van betekenissystemen. In haar artikel refereert Park (2010) regelmatig aan Taylor (1983), zo citeert zij hem om zingeving te beschrijven:

*Meaning is an effort to understand the event: why it happened and what impact it has had. The search for meaning attempts to answer the question, What is the significance of the event? Meaning is exemplified by, but not exclusively determined by, the results of an attributional search that answers the question, What caused the event to happen? . . . Meaning is also reflected in the answer to the question, What does my life mean now? (Taylor, 1983, p. 1161 in Park, 2010, p. 260)*

### 3.2.1 De morele ruimte van Taylor

Taylor beschrijft het oriëntatieproces van zoeken naar zin met een ruimtelijke metafoer, de ‘morele ruimte’ (1989). ‘Weten wie je bent, betekent dat je je in de morele ruimte kunt oriënteren, een ruimte waarin zich vragen voordoen over goed en kwaad over wat het doen waard is en wat niet. Over wat van betekenis en gewicht voor je is, en wat onbeduidend en van ondergeschikt belang’ (Taylor, 2011, p. 70). We zien hier dat Taylor zingeving en identiteit koppelt, iemands identiteit hangt samen met de positie die men in de morele ruimte inneemt (Smit, 2015, p. 147). Wanneer wij verdwaald raken in de morele ruimte is er sprake van een identiteitscrisis en verlies van *agency* (Schuhmann & Van der Geugten, 2017, p. 525; Smit, 2015, p. 102).

In de morele ruimte kunnen wij op zoek gaan naar ‘het goede’. Schuhmann en Van der Geugten (2017) wijzen erop dat Taylor twee voorwaarden stelt aan de *visions of the good*, ten eerste moeten zij geloofwaardig of mogelijk zijn, ten tweede moeten zij behalve

geloofwaardig in het algemeen, ook geloofwaardig zijn in de werkelijkheid van ons eigen leven (p. 526). Deze geloofwaardigheid is nodig zodat het mogelijk is naar deze *visions of the good* toe te kunnen bewegen en ze te integreren in het eigen leven (Schuhmann & Van der Geugten, 2017, p. 526). Taylor (2011) stelt dat er twee soorten morele reacties zijn, de ‘bijna instinctieve’ en die waarbij ‘impliciete of expliciete uitspraken over de aard en de positie van menselijke wezens betrokken zijn’ (pp. 41-42). Bij de eerste soort gaat het om universele en krachtige morele intuïties die Taylor (2011) ziet als aangeboren, hij noemt als voorbeelden dat mensen allen gewetensbezwaren hebben tegen moord en geneigd zijn mensen in nood te hulp te schieten (p. 41). Van de tweede soort morele reacties noemt Taylor (2011) dat dit reacties zijn die ‘een instemming met of een bevestiging van een bepaalde ontologie van de mens’ zijn (p. 42). Met andere woorden, om een moreel antwoord of standpunt te vinden, zal men de morele ruimte moeten betreden. Deze morele ruimte, ofwel dit oriëntatiesysteem, heeft *visions of the good* die geworteld zijn in cultuur en opvoeding leven (Schuhmann & Van der Geugten, 2017, p. 525). De mens geeft hieraan een eigen individuele invulling. Deze processen spelen zich meestal af op de achtergrond van ons bestaan wanneer wij vinden dat we een zinvol leven leiden (Schuhmann & Van der Geugten, 2017, p. 525). In tijden van desoriëntatie kunnen wij *visions of the good* aanpassen zodat zij weer geloofwaardig worden want *visions of the good* zijn niet statisch, zij zijn veranderlijk (Taylor, 1998). Volgens Taylor is onze agency verbonden met ons vermogen om ons te oriënteren in de morele ruimte, zijn processen van zingeving in het leven verbonden de mogelijkheid tot handelen (Schuhmann & Van der Geugten, 2017, p. 525). In het voorbeeld van de vrouw die naar huis ging om te sterven, was vanzelfsprekend sprake van desoriëntatie, die werd nog vergroot door de vraag van de geestelijk verzorger wat zij wilde doen in de tijd die restte. In de morele ruimte vond zij een nieuw *visions of the good*, het goede was voor haar het actief afronden van haar leven. Dit *vision of the good* inspireerde haar tot ‘opnieuw beginnen’. Aanpassing van een *vision of the good* kan dus leiden tot nataliteit.

### 3.2.2 Het zingevingmodel van Park

Park (2010) benadert zingeving vanuit de psychologie. Zij onderzoekt zin en zingeving in de context van *stressful life events* of wat geestelijk verzorgers noemen tijden van desoriëntatie. Zingeving omschrijft Park (2010) als ‘*the restoration of meaning in the context of highly stressful situations*’ (p. 257). In haar onderzoek naar de theorieën over zingeving zag zij consensus over het volgende proces aangaande zingeving: (a) Mensen beschikken over oriëntatiesystemen, die zij *global meaning* noemt, die cognitieve kaders bieden waarmee ze

hun ervaringen en motivatie interpreteren; (b) wanneer de *global meaning* op de proef wordt gesteld door bepaalde situaties, beoordelen mensen de situatie en kennen zij er een betekenis aan toe, dit noemt Park *appraised meaning*; (c) de mate van waarin deze *appraised meaning* afwijkt van *global meaning* bepaalt de mate waarin leed en desoriëntatie worden ervaren (d) de desoriëntatie die veroorzaakt wordt door deze discrepantie initieert een proces van zingeving; (e) door dit proces van zingeving proberen mensen de discrepantie te verkleinen tussen de *appraised meaning* en de *global meaning* en om zo het gevoel te herstellen dat de wereld zinvol is en hun eigen leven de moeite waard; (f) wanneer dit proces succesvol verloopt, heeft men een betere aanpassing aan de stressvolle gebeurtenis (Park, 2020, pp. 257-258).

Park (2010) onderscheidt *global meaning* en *situational meaning* (p. 258). *Global meaning* verwijst naar de algemene oriëntatiesystemen van mensen en kent drie elementen: overtuigingen, doelen en subjectieve gevoelens (Park, 2010, p. 258). Globale overtuigingen omvatten brede opvattingen over rechtvaardigheid, controle, voorspelbaarheid, coherentie et cetera, evenals individuele zelfbeelden, en vormen de kernschema's waarmee mensen hun ervaringen van de wereld interpreteren (Park, 2010, p. 258). Globale doelen zijn interne representaties van gewenste processen, gebeurtenissen of uitkomsten, zij kunnen gaan over wat men heeft en wil behouden, zoals een goede gezondheid of over een doel in de toekomst (Park, 2010, p. 258). Park (2010) stelt dat doelen hiërarchisch zijn georganiseerd, waarbij hogere doelen bepalend zijn voor doelen op het midden- en lagere niveau (p. 258) Het subjectieve gevoel van zin refereert aan het gevoel van zinvolheid waarbij iemand het gevoel heeft dat hij door zijn acties richting een toekomstig doel gaat (Park, 2020, p. 258). Volgens Park (2010) wordt verondersteld dat *global meaning* vroeg in het leven ontstaat en dat het wordt gevormd door persoonlijke ervaringen, het heeft een grote invloed op de gedachten, acties en emotionele responses van mensen, ook al is niet duidelijk in hoeverre mensen zich bewust zijn van *global meaning* (p. 258). *Situational meaning* verwijst naar betekenis in de context van een specifieke situatie, een stressvolle gebeurtenis, hierna volgt een reeks processen en resultaten waaronder de betekenisgeving aan de situatie, de *appraised meaning*, vervolgens de bepaling van discrepanties tussen de *appraised* en *global meaning*, betekenisgeving en aanpassing aan de gebeurtenis.

Park (2010) stelt dat wanneer er een discrepantie tussen *global meaning* en de *appraised meaning* is, één van beide zal moeten veranderen om de harmonie te herstellen (p. 260). Wanneer de *appraised meaning* wordt aangepast aan de *global meaning* spreken we van assimilatie en wanneer de *global meaning* wordt aangepast spreken we van accommodatie



(Park, 2020, p. 260). Dit kan ervaren worden als persoonlijke groei of zinvolheid (Park, 2020, pp. 260-261)'.

### 3.2.3 Taylor, Park en zingeving

Schumann en Van der Geugten (2017) onderzochten de betekenisframes van zowel Taylor als Park. Zij zien de *existential meaning*, dat wil zeggen de *visions of the good*, van Taylor als een existentieel gekleurde versie van *global meaning* van Park (Schuhmann & Van der Geugten, 2017, p. 526). Zij zien verschillende overeenkomsten. Ten eerste corresponderen overtuigingen met fundamentele veronderstellingen of visies op de werkelijkheid die zijn verbonden met onze *visions of the good* (Schuhmann & Van der Geugten, 2017, p. 526). Ten tweede zijn doelen van Park representaties van gewenste processen, gebeurtenissen of uitkomsten die betrekking hebben op de *visions of the good life* van Taylor (Schuhmann & Van der Geugten, 2017, p. 526). Echter niet alle doelen zijn een *vision of the good*, stellen Schumann en Van der Geugten (2017), alleen wat Park de hogere doelen noemt, die bepalend zijn voor de doelen op het midden en het lagere niveau, kunnen sterk gewaardeerde *visions of the good* vertegenwoordigen (p. 526). Ten derde komt een subjectief gevoel van doelgerichtheid overeen met het gevoel dat we daadwerkelijk op weg zijn naar 'het goede', dit subjectieve gevoel van zin komt overeen met de geloofwaardigheid van *visions of the good* met betrekking tot onze specifieke werkelijkheid (Schuhmann & Van der Geugten, 2017, p. 526). Schuhmann en Van der Geugten (2017) constateren ook een verschil tussen *existential meaning* en *global meaning*, deze verschillen in het relatieve belang dat wordt toegekend aan overtuigingen en doelen (pp. 526-527). Waarin *global meaning* overtuigingen en doelen lijken te worden beschouwd als afzonderlijk en even belangrijk, zijn bij *existential meaning* overtuigingen van belang voor zover ze samenhangen met onze *visions of the good* (Schuhmann & Van der Geugten, 2017, p. 527).

Normaal gesproken leiden onze *visions of the good* ons volgens Taylor op de achtergrond door het leven, evenals de *global meaning* van Park (Schuhmann & Van der Geugten, 2017, p. 527). Zowel Taylor (1989) als Park (2010) zien een proces van heroriëntatie wanneer er sprake is van desoriëntatie. Bij Taylor (1989) betekent desoriëntatie dat *de visions of the good* niet meer geloofwaardig zijn en er gezocht moet worden naar een wel geloofwaardige *vision of the good*. Bij Park leidt het niet overeenkomen van *appraised meaning* en *global meaning* tot desoriëntatie (Schuhmann & Van der Geugten, 2017, p. 527). Schuhmann en Van der Geugten stellen dat we, in navolging van Park, twee manieren kunnen onderscheiden waarmee we ons succesvol kunnen aanpassen en het proces van zingeving

kunnen terugvinden (pp. 527-528). Ofwel komen we tot een nieuw besef van de geloofwaardigheid van onze oorspronkelijke *visions of the good* (assimilatie) of we kunnen ons oriënteren op, zoals eerdergenoemd, nieuwe *visions of the good* die we geloofwaardig vinden in de nieuwe situatie (accommodatie) (Schuhmann & Van der Geugten, 2017, p. 528). Omdat dit proces niet altijd even makkelijk is, kan het goed zijn dat iemand, bijvoorbeeld een geestelijk verzorger hulp biedt bij dit proces (Schuhmann & Van der Geugten, 2017, p. 528). In het volgende hoofdstuk wordt onderzocht hoe een humanistisch geestelijk verzorger hierbij van dienst kan zijn.

### 3.3 Empowerment

Empowerment wordt beschreven als zowel een proces als een uitkomst (Zimmerman, 2000, p. 46). Een proces waarbij mensen, organisaties of gemeenschappen meer controle over hun leven krijgen, een proactieve houding kunnen aannemen, de benodigde vaardigheden hebben, en een kritisch begrip van hun omgeving hebben (Christens, 2012, p. 114; Zimmerman, 1992, 1995, 2000). De uitkomst wordt dan gezien als het empowered zijn (Zimmerman, 2000, p. 46). Een fundamenteel uitgangspunt bij empowerment is dat wordt uitgegaan ‘van de eigen vermogens en vaardigheden van mensen om zelf gewenste veranderingen in hun persoonlijke leven en leefomstandigheden aan te brengen’ (Jacobs, 2001, p. 26). McWhirter (1991) stelt dat het mensbeeld, en in het bijzonder de mogelijkheden die de mens heeft, van de ‘*counselor*’ van grote invloed zijn op het proces van empowerment (p. 224). Een positief beeld vergroot de kans op succesvolle empowering, waar een deterministisch beeld het juist verkleint (McWhirter, 1991, p. 224). Wanneer we kijken naar het voorbeeld van de vrouw die niet alleen maar naar huis ging om te sterven, is duidelijk dat zij heel goed zelf kon bedenken wat zij in haar laatste dagen wilde doen en dat te bespreken met haar familie. De rol van de geestelijk verzorger was vooral haar te laten zien dat er meer mogelijk was dan wachten op de dood alleen en haar te ondersteunen bij haar bespiegelingen en gedachten daarover. In dit geval was de uitkomst van het proces van empowerment van deze vrouw dat zij de controle over haar leven nam. Dit voorbeeld maakt tevens duidelijk dat nataliteit, ‘het opnieuw beginnen’ altijd mogelijk blijft, ook in het aangezicht van de dood.

Empowerment vindt binnen verschillende dimensies plaats. De eerste dimensie is persoonlijk en wordt ook psychologische empowerment genoemd (Jacobs, 2001, 2002; Zimmerman, 1992, 1995, 2000). Bij persoonlijk empowerment is zelfonderzoek belangrijk, het gaat, zoals ik in de inleiding al schreef, onder andere om het onderzoeken van de eigen behoeftes, belangen en overlevingsstrategieën, de ontwikkeling van een gevoel van eigenwaarde en het gestalte geven aan het leven dat iemand wil leiden (Jacobs, 2001, p. 61).

Hierin vinden wij de drie componenten terug van psychologisch empowerment: de intrapersoonlijke, de interactionele en de gedragsmatige component (Boomkens et al., 2021, p. 226). De intrapersoonlijke component omvat motivatie en de perceptie van persoonlijke controle; de interactionele component omvat het daadwerkelijk kunnen uitoefenen van controle, het leren begrijpen van context, het bewustzijn doelen te kunnen bereiken en kennis en vaardigheden; de gedragsmatige component omvat de feitelijke actie waarmee mensen controle krijgen (Boomkens et al., 2021, p. 226). Boomkens et al. (2021) leggen een link tussen de perceptie van persoonlijke controle en agency, dat zij verstaan als de mogelijkheid tot '*shaping their own lives*' (p. 225). Om deze agency te verkrijgen moet aan vier voorwaarden worden voldaan: (1) intentionaliteit, dit verwijst naar de vrijheid om te doen wat men wil en het maken van doelgerichte keuzes; (2) vooruitdenken, dit omvat het stellen van realistische doelen en het anticiperen op waarschijnlijke uitkomsten; (3) zelfreactiviteit, dit is de eigenschap waarbij intenties worden omgezet in acties; en (4) zelfreflectie waarbij mensen reflecteren op hun gedachten en handelingen (Boomkens et al., 2021, p. 226).

Jacobs (2001) noemt als belangrijk aspect het zich bewust worden van 'verinnerlijkte maatschappelijke beelden en opvattingen', wat valt onder de interactionele component (p. 61). In het voorbeeld van dit hoofdstuk lijken wij hier een voorbeeld van te zien, zowel de vrouw die zou gaan overlijden als haar familie hadden een 'verinnerlijkt beeld' van hoe de palliatieve fase eruit zou moeten zien, de patiënt krijgt een fijne kamer, de familie blijft in de buurt en dan wachten op de dood. In dit geval was mijn vraag aan deze vrouw, wat zij nog wilde doen, voor haar genoeg om te zien dat er ook andere mogelijkheden waren. Zij werd zich ervan bewust dat haar 'verinnerlijkt idee' haar in de weg stond aangaande het zien van de mogelijkheid tot het maken van keuzes. Zij voelde hierdoor meer zeggenschap en controle over haar eigen leven, wat belangrijke kenmerken zijn van persoonlijk empowerment (Zimmerman, 1992, p. 708). Daarnaast zien we in dit voorbeeld de voorwaarden voor agency terugkomen, intentionaliteit, vooruitdenken, zelfreactiviteit en zelfreflectie. Wat we ook terugzien in dit voorbeeld is het idee van Schües dat we nataliteit in de zin van opnieuw beginnen niet los kunnen zien van de context waarin mensen leven, in dit geval zijn enkele beïnvloedende factoren op nataliteit de ziekte van de vrouw, zij kan opnieuw beginnen maar is beperkt in haar mogelijkheden door haar ziekte, voor haar positief waren juist de ondersteuning van haar familie en haar nog steeds heel heldere denkvermogen. De 'power' waaraan gerefereerd wordt bij persoonlijk empowerment, is de '*power within*', de persoonlijke macht van het individu (Jacobs, 2002, p. 248).

De tweede dimensie van empowerment is het interpersoonlijk empowerment. Hierbij staan relaties tussen mensen centraal, in het bijzonder hoe deze relaties de persoonlijke macht van iemand vergroten of verkleinen (Jacobs, 2001, p. 61). Christens (2012) benoemt de rol van macht en de noodzaak van onderzoek daarnaar bij empowerment: *'Therefore, although power can be understood as suffusing all interpersonal interactions and discourses (Foucault, 1982), an empowerment orientation should be most concerned with the dynamics of power within interpersonal relations (...)'* (p. 116). Zimmerman (1992) noemt daarbij het beïnvloeden van sociale en politieke systemen (p. 708). De vrouw uit het voorbeeld beïnvloedde haar sociale systeem, haar familie waardoor ook de onderlinge relaties weer veranderden evenals de doelen die gesteld werden.

Bij de tweede dimensie hoort ook het collectief empowerment. Hierbij gaat het om empowerment van groeperingen, organisaties of gemeenschappen van mensen die gezamenlijk verandering willen bewerkstelligen in de leefomgeving en samenleving (Jacobs, 2001, p. 61). Binnen deze groepen kunnen mensen ook hun eigen kracht ontwikkelen en kunnen persoonlijke empowermentprocessen in gang gezet worden (Jacobs, 2001, p. 61). De 'power' waaraan gerefereerd wordt bij interpersoonlijk empowerment en bij collectief empowerment is de *'power with others'* (Jacobs, 2002, p. 248).

Als laatste is er de derde dimensie van empowerment, sociaal-structureel en symbolisch-cultureel empowerment ook samengevat als maatschappelijk empowerment (Jacobs, 2001, p. 61; Jacobs, 2002). Deze vormen van empowerment betreffen 'het onderzoeken van de regels, wetten, normen, waarden, sancties, taboes, vooroordelen, geboden en verboden die de rechten en vrijheid van groepen mensen ondersteunen of ondermijnen' (Jacobs, 2001, p. 61). Het gaat om het streven naar onder andere rechten, vrijheid, toegang tot hulpbronnen (zoals werk en onderwijs). Bij maatschappelijk empowerment is de 'power' de *'power in society'* (Jacobs, 2002, p. 248). Zij wijst ook op de samenhang tussen de verschillende dimensies van empowerment.

Het is nodig om de aard van machtsrelaties op het maatschappelijke niveau - onder meer gefundeerd in hiërarchische gender, klasse en rassensystemen - te begrijpen en te veranderen om empowerment op persoonlijk en interpersoonlijk niveau te bewerkstelligen, omdat deze bepalend zijn voor de rechten en de toegang tot hulpbronnen van individuen en groepen. (Jacobs, 2001, pp. 61-62)

Deze visie van Jacobs is in twee opzichten interessant, ten eerste is er een link naar Schües, ten tweede lijkt dit te schuren met de visie van de Universiteit voor Humanistiek.

Jacobs (2001; 2002) stelt dat het belangrijk is machtsrelaties te begrijpen om empowerment op verschillende niveaus te kunnen bewerkstelligen. Zij bedoelt daarmee dat door de ongelijke verdeling van macht over verschillende groeperingen er eveneens een ongelijkheid in mogelijkheid tot empowerment bestaat. Schües (2017), zo zagen we in het vorige hoofdstuk, wijst op het belang van de context waarin mensen leven, een generationele context, binnen een familiegeschiedenis en daarbij de beïnvloeding door cultuur, sociale omgeving en biologische aanleg zoals gender (p. 25). Deze beïnvloedende factoren kunnen invloed hebben op de mogelijkheid van nataliteit, de mogelijkheid iets nieuw kunnen beginnen. Deze door Schües genoemde factoren lijken, bij nadere beschouwing, te raken aan de ideeën over macht die Jacobs noemt (Jacobs, 2002, 2002; Schües, 2017, p. 25). De factoren die beiden noemen hebben te maken met de macht die de verschillende groepen hebben, de context, de beïnvloedende factoren van Schües (2017) komen overeen met wat Jacobs (2001) noemt ‘(...) *machtsrelaties op het maatschappelijke niveau - onder meer gefundeerd in hiërarchische gender, klasse en rassensystemen (...)*’ (pp. 61-62). Dus zowel de mogelijkheid tot empowerment als de mogelijkheid tot ‘iets nieuws beginnen’ kunnen worden beïnvloed door de context waarin iemand leeft.

De visie van Jacobs duidt op een verschil in denkwijze met die van de Universiteit voor Humanistiek (UvH). Zij stelt dat de UvH een scheiding maakt tussen zingeving en humanisering, waarbij bij de laatste macht en empowerment een rol spelen, hier ziet Jacobs (2002) echter verwevenheid (p. 244). Derkx (2010) maakt het onderscheid tussen zingeving en humanisering binnen het humanisme als levensbeschouwing, waarbij zingeving gaat over de mens en zijn werkelijkheidsinterpretatie, normen, waarden en idealen en waarbij humanisering gaat over de aanpassing van de natuurlijke en sociale omgeving (p. 40).

Jacobs (2002) benoemt dat het lijkt of de existentiële lijn en een politieke lijn zijn waarbij de existentiële lijn samenvalt met de persoonlijke dimensie van identiteit en zingeving en de politieke lijn, dat wil zeggen humanisering, samenvalt met de sociale dimensie van macht en exclusie (p. 244). Maar stelt zij, het zijn niet twee aparte lijnen, de existentiële en de sociale dimensie zijn onlosmakelijk verbonden (Jacobs, 2002, p. 244). Het idee van twee lijnen is onrealistisch omdat het geen recht doet aan de problemen die mensen en de maatschappij hebben, het verwaarloost het feit dat mensen zich altijd bevinden in sociale, institutionele en culturele contexten (...) (Jacobs, 2002, p. 250). De interconnectie tussen het

existentiële en het sociale kan verschillende vormen hebben, het een kan meer op de voorgrond staan dan het andere, dat zal voor de ene levensvraag anders zijn dan voor de andere (Jacobs, 2002, p. 253). Een goed voorbeeld van deze verwevenheid van het existentiële en het sociale is het voorbeeld uit de inleiding van de vrouw van wie de echtgenoot tijdens hun huwelijk altijd de administratie had gedaan. Het is goed hierbij niet de maatschappelijke context uit het oog te verliezen, toen deze mensen opgroeiden, werd een vrouw handelingsonbekwaam op het moment dat zij in het huwelijk trad.<sup>8</sup> Voor vrouwen was het onmogelijk zich ten volle te ontplooiën door maatschappelijke en juridische restricties. Qua empowerment vond in dit voorbeeld een verschuiving plaats van het maatschappelijke naar het existentiële, ging het eerder om het verkrijgen van rechten voor vrouwen, gaat het nu om het gebruik maken ervan door deze ene specifieke vrouw.

### 3.4 Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik onderzocht wat humanistisch geestelijke verzorging onderscheidt van geestelijke verzorging in het algemeen, hoe zingeving kan worden geduid met behulp van de zingevingsframes van Taylor en Park en wat empowerment inhoudt. Hiermee wilde ik het antwoord vinden op de volgende deelvraag van mijn onderzoek: *Wat betekent empowerment als zingeving binnen humanistische geestelijke verzorging?* Om deze vraag te beantwoorden kijk ik naar overeenkomsten tussen humanistisch geestelijke verzorging, zingeving en empowerment.

Ten eerste zijn er veel overeenkomsten tussen humanistisch geestelijke verzorging en geestelijke verzorging vanuit andere denominaties. Humanistische geestelijke verzorging onderscheidt zich doordat zij levensbeschouwingen ziet als context gebonden mensenwerk, nadruk legt op het floreren en de groei van de mens en het versterken van existentiële veerkracht en het geloof in (inter)persoonlijk potentieel.

Ten tweede is belangrijk dat oriëntatie een belangrijk proces is binnen de (humanistisch) geestelijke verzorging, zowel bij de zingevingskaders van Taylor en Park en bij empowerment. Deze processen vinden bij Taylor en Park op de achtergrond plaats en geven zo een gevoel van een zinvol leven. Behalve wanneer desoriëntatie optreedt, in dat geval treden zij naar de voorgrond, wanneer deze processen dan moeite kosten, kan de hulp van bijvoorbeeld een humanistisch geestelijk verzorger helpend zijn. Empowerment gebeurt niet op de achtergrond, het is juist de bedoeling dat dit proces bewust wordt doorlopen

---

<sup>8</sup> Pas in 1956 veranderde dit wettelijk.

teneinde verandering te kunnen bewerkstelligen. De humanistisch geestelijk verzorger kan dit echter wel subtiel inzetten, door het stellen van een vraag, zoals in het voorbeeld van het hoofdstuk de vraag: ‘En dan?’ Door deze vraag werd de vrouw geattendeerd op de mogelijkheid van verschillende mogelijke scenario’s en dat zij een stem had in de keuze daartussen. De vraag daarna, wat dan en hoe dat te bereiken is ook passend bij empowerment. Zij had *agency*, belangrijk binnen zowel zingeving als empowerment.

Ten derde is het geloof in de mens een belangrijke overkomst bij humanistisch geestelijke verzorging, zingeving en empowerment. Het geloof in (inter)persoonlijk potentieel, het geloof dat de mens verantwoordelijk kan zijn voor zijn eigen leven, de mogelijkheid van *agency*, de mogelijkheid van het ontwikkelen en hanteren van een eigen levensvisie, het idee dat mensen zelf in staat zijn veranderingen in hun leven te brengen en persoonlijke groei.

Ten vierde is de houding van de humanistisch geestelijk verzorger belangrijk. Open, gelijkwaardig, met veiligheid en empathie. Daarnaast is het mensbeeld van de humanistisch geestelijk verzorger van belang, een positief mensbeeld is belangrijk om verandering tot stand te kunnen helpen brengen.

Mijn conclusie is dat empowerment en zingeving elkaar raken. Er zijn veel overeenkomsten zoals hierboven besproken. Zowel bij gesprekken over zingeving als bij empowerment zoekt de cliënt naar het goede op meer of minder existentieel niveau. Wanneer alles in harmonie is, is er geen reden tot heroriëntatie of empowerment. Wanneer we kijken naar de verschillende componenten van empowerment, de intrapersonlijke, de interactionele en de gedragsmatige component zien we daar ook elementen van zin in, zoals motivatie, wat gestuurd wordt door een *vision of the good* maar ook praktische handelingsgerichte elementen zoals het begrijpen van context, macht en met feitelijke actie. Hierdoor lijkt empowerment gedeeltelijk samen te vallen met zingeving of zelf een proces van zingeving te kunnen zijn wanneer er verandering van handelen in het spel is. Maar het lijkt ook, in praktische zin, aan te vullen, bijvoorbeeld bij het verwerven van vaardigheden.

## 4 Nataliteit als perspectief binnen het humanisme en humanistische geestelijke verzorging

Voordat ik de hoofdvraag beantwoord, beschrijf ik in dit hoofdstuk wat nataliteit brengt voor het humanisme en de humanistische geestelijke verzorging. Vervolgens bespreek ik wat dit betekent binnen de begeleidingspraktijk van humanistisch geestelijk verzorgers. Hierbij gebruik ik als basis het artikel *Natality and Relational Transcendence in Humanist Chaplaincy* van dr. Joanna Wojtkowiak en dr. Carmen Schuhmann, docenten aan de Universiteit voor Humanistiek.

### 4.1 Nataliteit als perspectief

Nataliteit heeft aandacht voor de geboorte, worden en beginnen, waar mortaliteit aandacht heeft voor achteruitgang en dood (Barrow, 2017, 245). Nataliteit heeft zowel binnen de geestelijke verzorging als binnen het humanisme veel minder aandacht gekregen dan mortaliteit (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, p. 1). In humanistische tradities wordt sterfelijkheid niet alleen gezien als een existentiële bedreiging, maar ook als een existentieel gegeven dat mensen moeten omarmen om betekenis te vinden in het leven te vinden (Wojtkowiak & Schuhmann, p. 1). Wojtkowiak en Schuhmann (2022) pleiten voor evenredige aandacht voor nataliteit en mortaliteit. Als voor mortaliteit. Zij stellen, in navolging van Arendts (1958) dat nataliteit een centraal aspect is van de menselijke conditie, dat het invloed heeft op hoe wij zien en handelen in de wereld (Wojtkowiak & Schuhmann, p. 2). Bovendien wijst nataliteit naar de belangrijke transitie van de geboorte, iets wat wij allen delen (Wojtkowiak & Schuhmann, p. 2).

Mortaliteit wordt gezien in tegenstelling tot nataliteit gezien als individualistisch, omdat de mens alleen sterft (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, p. 3). Dit is een tegenstelling met geboorte, zoals wij weten uit het eerste hoofdstuk, bij onze geboorte zijn wij niet alleen, we worden geboren uit een vrouw met wie wij in relatie staan. Wojtkowiak en Schuhmann (2022) benadrukken dat veel humanistische denkers, zoals Yalom (1980) en Frankl (1958), mortaliteit zien als de kern van zingeving, waarbij zij de dood zien als een uitdaging en bron van zin (p. 3). Wojtkowiak en Schuhmann (2022) vinden het belangrijk niet alleen te kijken naar dood en mortaliteit maar ook naar geboorte en nataliteit binnen het humanisme en binnen de humanistisch geestelijke verzorging Maar om de centrale existentiële vraag hoe het leven voor de dood zinvol kan zijn te kunnen beantwoorden, is het belangrijk niet alleen te kijken



naar dood en mortaliteit, maar ook naar geboorte en nataliteit binnen het humanisme en binnen de humanistisch geestelijke verzorging (p. 3). Zij beschrijven welke woorden mensen gebruiken wanneer het gaat over geboorte zoals, wonder, het mysterie van het leven, transcendentie, die allen wijzen naar de spirituele dimensie van nataliteit (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, p.3).

Waar in levensbeschouwingen het transcendentie verwijst naar ‘het hogere’, de verticale transcendentie, kent het humanisme, als seculiere levensbeschouwing, de horizontale transcendentie. Volgens de Nederlandse filosoof en humanist Kunneman (2007) is er bij verticale transcendentie sprake van het gehoorzamen aan een hogere macht waar hij verticale transcendentie conceptualiseert als de horizon van transcendentie waarden waarbinnen we leven in moderne seculariserende en spiritueel diversifiërende samenleving (in Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, p. 3). Deze transcendentie waarden worden niet gezien als absoluut. Halsema (2012) werkte dit idee van horizontale transcendentie verder uit en legde daarbij de nadruk op intersubjectiviteit daarbij geïnspireerd door de Belgische filosofe Luce Irigaray die ‘horizontale transcendentie opvat als iets dat plaatsvindt tussen twee belichaamde mensen’ (Halsema, 2012, in Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, p. 3). Halsema (2012) beschrijft horizontale transcendentie als volgt: *‘Horizontal transcendence’ describes us as culturally embedded and related to one another and has a strong normative aspect: it demands that we keep an open mind for articulations of values other than one’s own’* (in Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, p. 3). Wojtkowiak en Schuhmann (2022) stellen dat horizontale transcendentie aansluit bij het gedachtegoed van humanistisch geestelijk verzorgers die een vertrouwen hebben in de mens die streeft naar het goede, en die zorgt voor de medemens (p. 4). Omdat nataliteit wijst naar *embodiment* en relationaliteit als onontkoombaar in het menselijk leven vinden Wojtkowiak en Schuhmann (2022) nataliteit een goed startpunt om na te denken over het humanistische idee van transcendentie (p. 4).

Nataliteit is, zoals eerder beschreven in het eerste hoofdstuk, de voorwaarde om te handelen en spreken, het onverwachte te kunnen doen, opnieuw te kunnen beginnen (Arendt, 1958). Handelen is de enige van de drie menselijke condities die zich afspeelt tussen mensen waarbij duidelijk wordt dat de mens gezien kan worden als geplaatst in een web van relaties Schües, 1997, 2002, 2017). Door te handelen onderscheidt de mens zich van de anderen en door actie verandert iets in de wereld, het zet een beweging in gang waar wij geen controle meer over hebben. Eén persoon kan de wereld fundamenteel veranderen (Champlin, 2013, p. 146). Daarom moeten wij, wanneer wij handelen, het onverwachte omarmen aldus Schües (2008, in Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, p. 5). Wojtkowiak en Schuhmann (2022) zien

nataliteit als mogelijkheid binnen de humanistische transcendentie en de humanistisch geestelijke verzorging, het laat het menselijk potentieel zien en onze uniciteit, we zijn als vreemdelingen geboren in een bestaande wereld waar wij ons invoegen door te handelen. Het laat de verantwoordelijkheid zien die wij hebben wanneer we handelen, zowel voor de handeling als voor de anderen met wie wij in relatie staan. Zij staan niet alleen met dit idee, de Canadese feministische filosofe en theologe Grace Jantzen (2001) schreef het volgende over een *moral imaginary*<sup>9</sup> gebaseerd op nataliteit:

*A moral imaginary that proceeds in terms of atomistic individualism simply could not get off the ground if we were thinking in terms of natality. Moreover, it is precisely the fact of natality that makes for possibility: natality is the condition of new life entering the world. It is therefore the condition of hope, and of future. A moral imaginary of natality is one that takes up the tough fragility of life, its hopefulness and its possibilities, its interconnectedness and the dependence of its flourishing on the whole web of life around it, not excluding the earth. (p. 229)*

Nataliteit als conditie voor hoop benadrukt ons vermogen te vernieuwen, te veranderen en het onverwachte te doen, ondanks de kwetsbaarheid van ons leven. Deze *moral imaginary* van Jantzen (2001) betreft vernieuwing, hoop, verantwoordelijkheid, kwetsbaarheid, verbondenheid, niet alleen met andere mensen, maar met de wereld en de wederzijdse afhankelijk die bestaat. Jantzen (2001) zet deze *moral imaginary* van nataliteit en menselijk floreren tegenover wat zij de ‘westerse’ *moral imaginary* noemt, die is geworteld in ‘*a preoccupation with gendered violence and death*’ (p. 220). De aanzet die Jantzen (2001) heeft gemaakt, lijkt binnen de horizontale transcendentie van het humanisme wanneer die zich beweegt richting het concept nataliteit te passen. Eerder in deze thesis zijn verschillende stromingen binnen het humanisme genoemd zoals die genoemd werden in beroepsstandaard voor humanistisch geestelijk verzorgers ([Beroepsstandaard-2019.pdf](#) ([humanistischverbond.nl](#)), p.7), hierbij zijn stromingen die het gedachtengoed van het humanisme verder trekken dan de mens alleen, en net als Jantzen (2001) het belang zien van het floreren van al het leven op aarde, gezien onze onderlinge verbondenheid en verwevenheid.

---

<sup>9</sup> Jantzen (2001) omschrijft een *moral imaginary* als gebaseerd ‘*on a foundational principle that they take to be axiomatic, and then derive specific rules for action by rational deduction from that principle*’ (p. 220).

Wojtkowiak en Schumann (2022) identificeerden vijf kernaspecten aangaande het nataliteitsperspectief die van belang zijn bij humanistisch geestelijke verzorging waarbij zij voor ieder van deze perspectieven een praktische implicaties beschrijven in de vorm van ‘bouwstenen’ (p.6). Het nataliteitsperspectief en de bijbehorende bouwstenen zal ik in de volgende paragraaf bespreken in relatie tot empowerment als onderdeel van zingeving en zingevingsvragen binnen de begeleidingspraktijk van humanistisch geestelijk verzorgers.

#### 4.2 Het nataliteitsperspectief binnen de humanistische geestelijke verzorging

In deze paragraaf worden de vijf door Wojtkowiak en Schuhmann (2022) genoemde kernaspecten aangaande het nataliteitsperspectief besproken, evenals de bouwstenen die daarbij horen en om het antwoord op de hoofdvraag te kunnen beantwoorden de samenhang met empowerment als onderdeel van zingeving binnen de begeleidingspraktijk van humanistische geestelijke verzorging.

*Tabel 3 Natality and relational transcendence in humanist spirituality and chaplaincy.*

<b>Elements of Natality Perspective in Humanist Spirituality</b>	<b>Building Blocks for a Natality Perspective in Humanist Chaplaincy</b>
Humans have the capacity to act, to initiate, in ways that are unexpected to themselves and others, and this action and speech is realized in the public domain.	Chaplains remain open for the unexpected in the encounter with others. Chaplains work towards empowerment; they support clients to be heard and seen in public space. Chaplains critically question institutions and society concerning the space that is allowed for action and speech.
Humans have the capacity to act, even in the face of tragedy and suffering.	Chaplains represent the faith that clients have a potential to act, even when clients feel overpowered by the situation they are in. Chaplains take a hopeful stance while acknowledging the suffering of clients.
Humans are relationally entangled: otherness is part of who we are.	Chaplains keep the question “who are you?” alive in encounters with others. Chaplains aim for relational well-being.
Action takes place in webs of relationships; we connect with others in ways that can never be fully predicted.	Chaplains represent a moral view of relational autonomy; in particular, they realize that clients act within this relational space and are not fully in control of the effects of their actions.

	Chaplains remain present, even in desperate situations: relational presence is hopeful.
Webs of relationships are “relationships of bodies”; action takes place in embodied space.	Chaplains pay attention to processes of bodily attunement.
Tabel overgenomen uit: Wojtkowiak, J. & Schuhmann, C. (2022). Natality and Relational Transcendence in Humanist Chaplaincy. <i>Religions</i> 13:271. <a href="https://doi.org/10.3390/rel13040271">https://doi.org/10.3390/rel13040271</a>	

Het eerste kernconcept is: *Humans have the capacity to act, to initiate, in ways that are unexpected to themselves and others, and this action and speech is realized in the public domain* (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, p.6). Dit kernconcept wijst terug naar de formuleringen van Arendt (1958) over nataliteit, zoals beschreven in het hoofdstuk over nataliteit. Het publieke domein dat Wojtkowiak en Schuhmann (2022) aanhalen moet niet gezien worden als een fysieke plek maar als een figuurlijke ruimte tussen mensen, die gecreëerd wordt door handelen en spreken. Arendt (1958) schrijft daarover:

*(...) the conviction that action and speech create a space between the participants which can find its proper location almost any time and anywhere. It is the space of appearance in the widest sense of the word, namely, the space where I appear to others as others appear to me, where men exist not merely like other living or inanimate things but make their appearance explicitly.* (pp. 198-199)

De eerste bouwsteen is: ‘*Chaplains remain open for the unexpected in the encounter with others*’ (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, pp. 6-7). Interessant is bij de eerste bouwsteen dat de humanistisch geestelijk verzorger openstaat voor het onverwachte bij de ontmoeting met een cliënt. Hierbij lijkt het niet alleen te gaan om het onverwachte vanuit de cliënt, maar ook om het onverwachte vanuit de humanistisch geestelijk verzorger. Ook de humanistisch geestelijk verzorger doet soms het onverwachte, omdat in een gesprek de zij in een *split second* moet beslissen welke benadering zij zal kiezen. Een goed voorbeeld hiervan is het voorbeeld in het hoofdstuk over nataliteit waarin een vader niet naar huis wilde omdat hij niet tevreden was met de situatie thuis in relatie tot zijn kinderen. De humanistisch geestelijk verzorger koos voor confrontatie met de vraag waarom de man deze situatie faciliteerde, hierbij sprake was van het onverwachte, zowel door de keuze voor confrontatie als door het vervolg ervan. Het gevolg was empowerment, de man ging vormgeven aan zijn eigen leven, er viel van tevoren niet te zeggen hoe de man zou reageren, er was onvoorspelbaarheid in het spel, wat een kenmerk is van nataliteit. De tweede bouwsteen is:

*'Chaplains work towards empowerment; they support clients to be heard and seen in public space'* (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, pp. 6-7). Bij deze tweede bouwsteen wordt expliciet gerefereerd aan empowerment als bouwsteen, waarbij de cliënt gestimuleerd wordt te handelen en spreken in de publieke ruimte. Dit kan op twee manieren geïnterpreteerd worden, als eerste als de publieke ruimte tussen deze man en de humanistisch geestelijk verzorger. Hierbij is ook de houding van de humanistisch geestelijk verzorger, waarover geschreven is in het vorige hoofdstuk, van groot belang. De tweede interpretatie gaat over het motiveren van de cliënt die zich in een andere publieke ruimte te laten horen, bijvoorbeeld de ruimte tussen de vader en zijn kinderen. Wojtkowiak en Schuhmann (2022) stellen dat ondanks dat nataliteit een fundamenteel aspect is van de mensheid, dat niet betekent dat de maatschappij iedereen ruimte geeft om te handelen, 'het onverwachte te doen', stemmen en handelingen kunnen worden genegeerd en uitgeschakeld (p. 7). Zij zien het als de taak van de humanistisch geestelijk verzorger daarop te acteren, *'from the perspective of natality, chaplains can empower those to speak who are not heard as well as those to act, who seem unable to act'* (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, p. 6). De derde bouwsteen is: *'Chaplains critically question institutions and society concerning the space that is allowed for action and speech'* (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, pp.6-7). In deze bouwsteen zien wij de invloed van het humanisme en van empowerment. Zoals beschreven in het tweede hoofdstuk ziet het humanisme zingeving en humanisering als taak voor de humanistisch geestelijk verzorger (Derks, 2010). Wanneer wij dit echter uit de hoek van empowerment bekijken is er sprake van een verwevenheid vanwege de onderlinge invloed van het existentiële en het sociale en heeft die verwevenheid te maken met macht, waarvan wij het belang kennen uit de paragraaf over empowerment (Jacobs, 2002). Wat hier ook terugkomt is het idee van Schües dat de context waar iemand in leeft, van belang is op de mogelijkheid van handelen en spreken (Schües, 2017).

Het tweede kernconcept van Wojtkowiak en Schuhmann (2022) is: *'Humans have the capacity to act, even in the face of tragedy and suffering'* (p.6). Hier komt het vertrouwen naar voren dat kenmerkend is voor het humanisme. De bouwstenen die horen bij dit kernconcept zijn: *'Chaplains represent the faith that clients have a potential to act, even when clients feel overpowered by the situation they are in'; Chaplains take a hopeful stance while acknowledging the suffering of clients* (p. 6). Wojtkowiak en Schuhmann (2022) stellen dat nataliteit hoopvol is en dat hoop er zijn door de relatie tussen de humanistisch geestelijke verzorger en de cliënt, hoop kan tevoorschijn komen uit relationaliteit en het perspectief op het leven vanuit nataliteit (p.6). Het voorbeeld van de vrouw die naar huis ging om te sterven

is hiervan een goed voorbeeld. Er was zeker sprake van tragiek en lijden, deze vrouw ging in korte tijd van het leven als gezonde vrouw naar dat van iemand die spoedig zou overlijden. De vraag van de geestelijke verzorger was bedoeld als aanzet, als empowerment, als motivatie om desondanks het onverwachte te doen. Zij gaf haar eigen leven vorm, wat het doel is van empowerment, ook al was dat leven nog maar kort.

Het derde kernconcept is *'Humans are relationally entangled: otherness is part of who we are'* (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, pp.7-8). Hier verwijzen naar Wojtkowiak en Schuhmann (2022) naar Schües (2002) die stelt dat de meest absolute vorm van relationaliteit is tijdens de zwangerschap en geboorte en dat dat betekent dat wij zijn verweven met anderen, dit is relationele transcendentie (p. 7). Volgens Wojtkowiak en Schuhmann (2022) biedt relationele transcendentie *'ook een kritisch perspectief op humanisme, in het bijzonder met betrekking tot het centrale humanistische idee dat mensen wezens autonoom zijn en zouden moeten zijn. In dit perspectief kunnen we niet volledig weten of uitdrukken wie we zijn en wat onze overtuigingen en motivaties zijn; onze autonomie is noodzakelijkerwijs beperkt'* (p. 7). De eerste bouwsteen die bij dit kernconcept hoort is: *'Chaplains keep the question "who are you?" alive in encounters with others'* (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, p. 7). Hier komt de identiteit naar voren, de identiteit die wij volgens Taylor ontleen aan onze positie in de morele ruimte (1989). Wij verliezen onze plek door desoriëntatie. Volgens Jorna wordt de mens ontvankelijk voor wat in hem leeft op momenten van verdriet, ziekte en het kwijtraken van controle (Jorna, 2008, p. 42) Wanneer mensen zich dan begeven in de morele ruimte kunnen humanistisch geestelijk verzorgers daarbij ondersteunend zijn. Humanistisch geestelijk verzorgers kunnen helpen bij deze oriëntatieprocessen waarover wij in het vorige hoofdstuk lazen, Wollants, Missaen & Leys (2006) spreken over dergelijke gesprekken, *'waarin de ander tijdelijk fungeert als een 'tweede mijzelf', in wiens milde en attente tegenwoordigheid ik een gesprek met mijzelf kan voeren, dat dieper gaat dan ik in mijn eentje ooit vermag'* (p.104). De tweede bouwsteen bij dit kernconcept is: *'Chaplains aim for relational well-being'* (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, p.7). Hiermee bedoelen Wojtkowiak en Schuhmann (2022) dat humanistisch geestelijk verzorgers niet zouden moeten promoten dat mensen autonoom zouden moeten zijn, in die zin dat zij dan geen relaties zouden moeten hebben die afhankelijkheid en kwetsbaarheid met zich meebrengen (p. 8). Daarentegen zouden humanistisch geestelijk verzorgers juist een vol relationeel leven moeten aanmoedigen, ook wanneer dit kwetsbaarheid en afhankelijkheid met zich meebrengt (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, pp. 7-8).

Het vierde kernconcept is: *'Action takes place in webs of relationships; we connect with others in ways that can never be fully predicted'* (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, pp.7-8). Arendt (1958) noemt handelen (*action*) de enige menselijke conditie die zich afspeelt tussen mensen, daardoor is handelen onvoorspelbaar. In het hoofdstuk over nataliteit staat het voorbeeld van Goorden (2019) genoemd, waarin zij beschrijft dat Greta Thunberg op een dag besloot te gaan staken van school om aandacht te vragen voor het klimaatprobleem (pp. 68-69). Wat daarna zou gebeuren was onvoorspelbaar, het riep een keten van nieuwe acties op bij anderen en er ontstond een wereldwijde beweging van scholieren. De eerste bouwsteen van dit kernconcept is: *'Chaplains represent a moral view of relational autonomy; in particular, they realize that clients act within this relational space and are not fully in control of the effects of their actions'* (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, pp.7-8). Elk mens, en ook zijn acties en initiatieven, zijn relationeel en daarom gerelateerd aan het web van relaties, zoals de geestelijk verzorger en de cliënt, belangrijke anderen, maar ook generaties die voor en na ons kwamen en zullen komen (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, pp.7-8). Tegelijkertijd wordt door ons handelen en door onze initiatieven onze menselijkheid zichtbaar (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, pp.7-8). De tweede bouwsteen is: *'Chaplains remain present, even in desperate situations: relational presence is hopeful'* (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, pp.7-8).

Het laatste kernconcept is: *Webs of relationships are "relationships of bodies"; action takes place in embodied space* (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, pp.7-8). Zij geven daarvoor de volgende bouwsteen: *'Chaplains pay attention to processes of bodily attunement'* (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, p. 8). Wojtkowiak en Schuhmann (2022) stellen dat wanneer we spiritualiteit vanuit het perspectief van nataliteit bekijken dat noodzakelijkerwijs betekent dat dat er in de geestelijke verzorging ook plaats moet zijn voor het lichaam en lichamelijkeheid (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, p. 8). Bij onze geboorte worden wij geboren uit het lichaam van een vrouw en tot wij voor onszelf kunnen zorgen zijn wij volledig afhankelijk van anderen (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, p. 8). Arendt heeft niet veel geschreven over de connectie tussen het lichaam en nataliteit, anderen zoals Schües hebben daar aanvulling op gegeven (1997, 2002, 2017). Wojtkowiak en Schuhmann (2022) geven twee overdenkingen over het lichaam en lichamelijkeheid (p.8). Als eerste benoemen zij wat nataliteit dan betekent: *'As natality emphasizes our relationality and relationality means being in webs of relations, it essentially refers to a web of bodies'* (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, p. 8). Hierdoor komt meer focus op het lichamelijke en het web van lichamen, hierbij verwijzen zij naar lichamelijke spirituele interventies zoals rituelen, theater

en mindfulness (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, p. 8). Ten tweede benadrukken Wojtkowiak en Schuhmann (2022) het belang van lichamelijke aanwezigheid binnen de geestelijke verzorging. De geestelijk verzorger en de cliënt stemmen wederzijds op elkaar af door middel van hun lichaam, daarvoor moet de geestelijk verzorger congruent zijn (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, p. 8). Het belang van het lichaam omschrijven Wojtkowiak en Schuhmann als volgt: *'Our body is crucial in how we are in the world, how we interact and show ourselves and the same time it is our body that is the most vulnerable. It can be hurt, damaged, ridiculed or inappropriately commented on, which is also for chaplains an important topic to consider'* (Wojtkowiak & Schuhmann, 2022, p. 8). Ik zou hier nog aan toe willen voegen dat lichamelijke ook kan worden ingezet tijdens gesprekken door middel van aanraking. Tijdens mijn stage kwam het regelmatig voor dat tijdens gesprekken cliënten hun geestelijk verzorger ook wilden voelen, door bijvoorbeeld elkaars hand vast te houden of omdat wanneer zij afscheid nemen van 'hun' geestelijk verzorger ze een knuffel wilden. Voor zover ik weet is er nog geen onderzoek naar gedaan naar wanneer dit wel of niet ingezet kan worden of wanneer dit wel of niet gewenst is.

#### 4.2 Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik beschreven wat het concept nataliteit als perspectief binnen de humanistisch geestelijk verzorging kan bieden. Wojtkowiak en Schuhmann (2022) betogen dat nataliteit, naast mortaliteit, ook als uitgangspunt zou moeten worden genomen bij humanistisch geestelijke verzorging. Nataliteit zou onderdeel moeten uitmaken van de humanistische horizontale transcendentie waardoor ook meer nadruk komt op relationaliteit en *embodiment*, twee onontkoombare gegevens in het menselijk leven. Wojtkowiak en Schuhmann (2022) benoemen vijf elementen als van het nataliteitsperspectief en geven bij elk perspectief aan hoe de humanistisch geestelijk verzorger deze perspectieven kan omzetten binnen de geestelijke verzorging. Zij benoemen als belangrijk: openstaan voor het onverwachte; empowerment; de houding van de geestelijk verzorger; aandacht voor de context waar mensen in leven; humanisering en aandacht voor machtsverschillen; hoop; relationaliteit; onvoorspelbaarheid; verantwoordelijkheid; en lichamelijke.

#### 4.3 Voorbeeld

Wanneer we kijken naar het voorbeeld van de vrouw die afhankelijk van haar kind werd nadat haar echtgenoot was overleden, doordat het kind, vol goede bedoelingen, de taken van de echtgenoot overnam. De vrouw vertelde dat tegen de humanistisch geestelijk verzorger en



deze vroeg: 'Wat vind je daarvan?' Deze vraag kan een aanzet zijn tot verandering en dat was het deze keer ook. Wanneer zij gezegd had dat ze blij was met de hulp was dat vanzelfsprekend ook goed geweest. Samen hebben wij gezocht naar wat zij het juiste vond om te doen en ook hoe zij dit in haar familie, het web van relaties waarbinnen zij leefde, naar voren zou brengen, want het was spannend het onverwachte te doen en ze was bang iemand voor het hoofd te stoten. Toch wilde zij praktisch gezien onafhankelijk zijn en zij bedacht een plan en door te bespreken hoe zij dit zou gaan doen was er sprake van empowerment. Zij wilde haar eigen vormgeven en daar verantwoordelijkheid voor nemen.

## 5 Discussie en conclusie

*Our hope hangs on the new which every generation brings* (Arendt, 1961, p. 192).

### 5.1 Discussie

Om nataliteit binnen de context te kunnen begrijpen, heb ik de *vita activa* van Arendt betrokken in mijn onderzoek. Om haar filosofie beter te begrijpen, was het nog beter geweest daarnaast de *vita contemplativa*, haar filosofie over het contemplatieve leven te gebruiken, waarover zij schreef in het onvoltooide *The life of the mind*, over denken, willen en oordelen (waarbij oordelen onvoltooid blijft). Dit omdat de *vita activa* en de *vita contemplativa* onlosmakelijk zijn verbonden en omdat de *vita contemplativa* past bij zingeving als oriëntatieproces. In de laatste week van het schrijven van mijn thesis stuitte ik op Jantzen, die een aanzet heeft gemaakt voor een ethiek gebaseerd op nataliteit, een idee dat aansluit bij de horizontale transcendentie van het humanisme. Dit was interessant geweest om te verbinden. Ik hoop door mijn thesis anderen te motiveren hier onderzoek naar te doen. Als laatste kijk ik uit naar meer onderzoek en literatuur over lichamelijke in de context van aanraking binnen de humanistisch geestelijke verzorging.

### 5.2 Conclusie

Ik ben in deze thesis begonnen met het definiëren van nataliteit zoals dat is beschreven door Hannah Arendt. Daaruit bleek dat Arendt nataliteit ziet als voorwaarde om te kunnen handelen omdat de vrijheid die daarvoor nodig is geworteld is in nataliteit. Nataliteit staat daarom voor het kunnen doen van het onverwachte of iets nieuws te beginnen. Handelen is onvoorspelbaar en onomkeerbaar. De filosoof Schües voegt elementen toe aan de theorie van Arendt. Schües legt meer nadruk op relationaliteit en het belang van de context.

Vervolgens heb ik beschreven wat geestelijke verzorging inhoudt en wat humanistische geestelijke verzorging onderscheidt van geestelijke verzorging in het algemeen, wat zingeving inhoudt en wat empowerment is. Humanistisch geestelijk verzorging onderscheidt zich door het nadruk leggen op floreren en groei, het versterken van existentiële veerkracht en het geloof in (interpersoonlijk potentieel. Ook ziet het humanisme levensbeschouwingen als context gebonden mensenwerk.

In de paragraaf over zingeving kwam naar voren dat zingeving een oriëntatieproces is binnen een zingevingskader. Beschreven zijn de zingevingskaders van de filosoof Taylor en van de psycholoog Park. Duidelijk werd dat zingevingprocessen zich op de achtergrond

afspelen, tot een moment van desoriëntatie, dan is een heroriëntatie nodig. Tijdens deze heroriëntatie wordt gezocht naar het ‘goede’. Wanneer men daarmee in overeenstemming leeft, wordt het leven als zinvol ervaren.

In de paragraaf hierna onderzocht ik empowerment. Bij empowerment speelt zich ook een oriëntatieproces af maar dat is bewust. Empowerment geeft een richting aan, het proces heeft als doel dat mensen meer controle over hun leven krijgen, een proactieve houding kunnen aannemen, de benodigde vaardigheden daarvoor ontwikkelen en een kritisch begrip van hun omgeving verkrijgen. Mensen verkrijgen *agency*. Bij empowerment speelt het begrijpen van macht een grote rol omdat empowerment gaat over het veranderen van machtsposities.

Daarna onderzocht ik hoe nataliteit past als perspectief binnen het humanisme en hoe dat in de praktijk van geestelijke verzorging zou kunnen worden toegepast. Nataliteit zou als perspectief binnen de humanistische horizontale transcendentie passen. Werkend vanuit deze horizontale transcendentie zou er ruimte zijn voor: openstaan voor het onverwachte; empowerment; de houding van de geestelijk verzorger; aandacht voor de context waar mensen in leven; humanisering en aandacht voor machtsverschillen; hoop; relationaliteit; onvoorspelbaarheid; verantwoordelijkheid; en lichamelijkheid.

De hoofdvraag was: *Hoe kan het concept nataliteit bijdragen aan empowerment als onderdeel van zingeving en zingevingsvragen binnen de begeleidingspraktijk van humanistisch geestelijk verzorgers?* Arendt benoemt nataliteit als een tweede geboorte, de vrijheid opnieuw te beginnen. Nataliteit kan bijdragen aan empowerment als proces van zingeving doordat het een fundament is voor de vrijheid die handelen en spreken, zoals beschreven door Arendt, mogelijk maakt. Hierdoor kan nataliteit de kracht zijn achter empowerment en mensen stimuleren *agency* te verkrijgen, hun eigen leven vorm te geven. Dit kan plaatsvinden door oriëntatie binnen zingevingskaders zoals die van Taylor en Park. Hierbij is het belangrijk dat de humanistisch geestelijk verzorger vertrouwen heeft in de capaciteit van de mens zich te kunnen ontplooien en zijn eigen antwoorden te vinden, maar de cliënt in zijn context ziet.

## Literatuur

- Arendt, H. (1958). *The Human Condition*. University of Chicago Press.
- Arendt, H. (1961). *Between past and future*. Faber.
- Arendt, H. (1963). *Eichmann in Jerusalem*. The Viking Press.
- Arendt, H. (2023). *De menselijke conditie*. Boom.
- Barrow, G. (2017). The case for natality in pastoral care and why it matters. *Pastoral Care in Education*, 35(4), 284-292. <https://doi.org/10.1080/02643944.2017.135>
- Champlin, J. (2013). Born Again: Arendt's "Natality" as Figure and Concept. *The Germanic Review: Literature, Culture, Theory*, 88(2), 150-164. [Born Again: Arendt's "Natality" as Figure and Concept: The Germanic Review: Literature, Culture, Theory: Vol 88, No 2 \(tandfonline.com\)](https://doi.org/10.1080/00161571.2013.781111)
- Christens, B. (2012). Toward Relational Empowerment. *American Journal of Community Psychology* 50:114–128.  [\(PDF\) Toward Relational Empowerment \(researchgate.net\)](https://doi.org/10.1007/s11266-012-9111-1)
- D'Entrèves, M. (2019). Hannah Arendt. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/arendt/>, geraadpleegd op 1 maart 2023.
- Derkx, P. (2009). J. P. van Praag. *Om de geestelijke weerbaarheid van humanisten*. Papier en Tijger.
- Derkx, P. (2010). Humanisme als moderne levensbeschouwing. In Alma, H. & Smaling, A. (Red.), *Waarvoor je leeft: Studies naar humanistische bronnen van zin*. (pp. 43-57). Humanistics University Press.
- Derkx, P. (2011). *Humanisme, zinvol leven en nooit meer 'ouder worden': een levensbeschouwelijke visie op ingrijpende biomedisch-technologische levensverlenging*. VUBPress
- De Schutter, D. & Peeters, R. (2015). *Hannah Arendt. Politiek denker*. Klement.
- Dewey, J. (1991). *A Common Faith*. Yale University Press.
- Goorden, L. (2019). *De essentie van Arendt*. ISVW Uitgevers.

- Hoogeveen, E. (1991). *Eenvoud en strategie. De praktijk van humanistisch geestelijk werk*. Acco.
- Jacobs, G. (2001). *De paradox van kracht en kwetsbaarheid. Empowerment in feministische hulpverlening en humanistisch raadswerk*. [Proefschrift, Universiteit voor Humanistiek]. Research UVH. Geraadpleegd op 14 maart 2013 van [De paradox van kracht en kwetsbaarheid. Empowerment in feministische hulpverlening en humanistisch raadswerk — University of Humanistic Studies Research Portal \(uvh.nl\)](http://www.uvh.nl)
- Jacobs, G. (2002). Reflection and Action in the Transitional Space of the Political and the Existential. In: A. Halsema & D. van Houten (Reds.), *Empowering Humanity: State of the Art in Humanistics* (pp.243-256). De Tijdstroom.
- Jantzen, G. (2001). Flourishing. Towards an ethic of natality. *Feminist Theory*, 2(2), 219-232.
- Jorna, T. (2008). *Echte woorden. Authenticiteit in de geestelijke begeleiding*. SWP.
- McWirther, E. (1995). Empowerment in counseling. *Journal of counselling & development*, 69, 222-228.
- Mooren, J. (2013). *Bakens in de stroom. Naar een methodiek van het humanistisch geestelijk werk*. De Graaff.
- Park, C., (2010). Making Sense of the Meaning Literature: An Integrative Review of Meaning Making and Its Effects on Adjustment to Stressful Life Events. *Psychological Bulletin*, 136(2), 257-301. <https://doi.org/10.1037/a0018301>
- Schües, C (1997). The birth of difference. *Human Studies* 20, 243-252. Kluwer Academic Publishers.
- Schües, C. (2002). The Meaning of Natality—Doğumluluğun Anlami. In S. Y. Öge, Ö. Sözer & F. Tomkinson (Red.), *Metafizik ve Politika—Metaphysics and Politics: Martin Heidegger & Hannah Arendt* (pp. 181–223). Bogaziçi University Press.
- Schües, C. (2017). Natality Philosophical Rudiments concerning a Generative Phenomenology. *Thaumàzein - Rivista di Filosofia*, 2016/2017(4-5), 9-36. <https://doi.org/10.13136/thau.v4i0.79>

- Schuhmann, C. & Damen, A. (2018). 'Doordrongen van de raadselachtigheid van het leven': Over de spirituele dimensie van humanistisch geestelijke verzorging. *Waardenwerk*, 72, 77-87.
- Schuhmann, C. & Jacobs, G. (2019). Aandachtsgebieden voor een actuele humanistiek: Lichamelijkheid, spiritualiteit en diversiteit. *Waardenwerk* (78-79) 119-130.
- Schuhmann, C., Wojtkowiak, J., Van Lierop, N. & Pitsra, F. (2021). Humanist chaplaincy according to Northwestern European humanist chaplains: towards a framework for understanding chaplaincy in secular societies. *Journal of Health Care Chaplaincy*, 27 (4), 207-221. <https://doi.org/10.1080/08854726.2020.1723190>
- Smit, J. (2015). *Antwoord geven op het leven zelf*. Eburon,
- Taylor, C. (1989). *Sources of the Self: The Making of Modern Identity*. Harvard University Press.
- Taylor, C. (2011). *Bronnen van het zelf*. Lemniscaat.
- Van Heeswijck, G. (2008). *Tolerantie en actief pluralisme*. Peckelmans.
- Van Praag, J. (1978). *Grondslagen van humanisme*. Boom.
- Van Praag, J. (1982). *Foundations of humanism*. Prometheus Books.
- Van Praag, J. (1997). *J.P. Van Praag. Vader van het moderne Nederlandse humanisme*. Derkx. P. & Gasenbeek B. (Eds.)
- Visser, A., Damen, A. & Schuhmann, C. (2022). Goals of chaplaincy care: a scoping review of Dutch literature. *Journal of Health Care Chaplaincy*. [Full article: Goals of chaplaincy care: a scoping review of Dutch literature \(tandfonline.com\)](https://doi.org/10.1080/08854726.2022.2015055)
- Wierstra, I., Liefbroer, A., Post, L., Tromp, T. & Körver J. (2023) Addressing spiritual needs in palliative care: proposal for a narrative and interfaith spiritual care intervention for chaplaincy. *Journal of Health Care Chaplaincy*, 29(1), 64-77. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/08854726.2021.2015055>
- Wojtkowiak, J. & Schuhmann, C. (2022). Natality and Relational Transcendence in Humanist Chaplaincy. *Religions* 13:271. <https://doi.org/10.3390/rel13040271>
- Wollaents, G., Missaen, C., Leys. (Eds.). (2006). *Ervaringsgerichte begeleiding van A tot Z*. Focus on Emotion.

Zimmerman, M., Israel, B., Schulz, A. & Checkoway, B. (1992). Further Explorations in Empowerment Theory: An Empirical Analysis of Psychological Empowerment. *American Journal of Community Psychology* (20)6, 707-727. Further explorations in empowerment theory: An empirical analysis of psychological empowerment | SpringerLink

Zimmerman, M. (1995). Psychological Empowerment: Issues and Illustrations. *American Journal of Community Psychology* (23)5, 581-599.  
<https://link.springer.com/article/10.1007/BF02506983>

Zimmerman, M. (2000). Empowerment Theory. Psychological, Organizational and Community Levels of Analyzes. In: J. Rappaport & E. Seidman (Reds.), *Handbook of Community Psychology* (43-63). Kluwer Academic/ Plenum Publishers.